

ГИЙОМ АНТОАН ОЛИВИЕ

/90-те г. ња XVIII в./

Оливие е бил естественик-ентомолог, доктор по медицина и известен пътешественик. Роден е през 1756 г. в Арк близо до Тулон, умира в Лион през 1814 г. Бил е член на Френската академия на науките и на други научни и културни дружества, а също така и на Линеевото дружество в Лондон. След 1800 г. е преподавал зоология във ветеринарното училище в Алфорт. Автор е на редица научни трудове по естествена история.

През 1793 г. по нареждане на Временния изпълнителен съвет във Франция Оливие заедно с естественика Брюгьер предприема едно пътуване в Османската империя, Египет, Персия и в други земи в Близкия и Средния Изток. Това пътуване, както пише сам той, е трябвало да бъде от полза за „търговията, земеделието, естествената история, физиката, географията, медицината и дори за политическите връзки с Турция“.

По време на продължителното им пътуване те посещават някои от Егейските острови, Египет, Бейрут, Алеп, Мосул, Багдат, Техеран, преброждат цяла вътрешна Мала Азия. В края на май 1798 г. френските пътешественици напускат Цариград на път за Франция. Спират в Атина, за да я разгледат, и оттам по море отиват в Корфу. В Анкона умира Брюгьер и Оливие се завръща сам в Париж през декември 1798 г.

Няколко години по-късно той публикува шесттомния си пътепис „Пътуване в Османската империя, Египет и Персия“¹. Оливие дава ценни сведения от различен характер за страните, през които минава. Солидните му познания, качествата му на изследовател, непосредствените му връзки с турски политически дейци, широкият му поглед и остра наблюдателност му дават възможност да разкрие и очертае някои характерни особености на общественно-политическия живот в Османската империя. Той вижда изхода от икономическата и политическата криза, която разтърсва Турция, в успешното провеждане на реформи, които според него ще допринесат за въвеждане на ред и законност в страната. Религиозният фанатизъм и моралното разложение на турското общество са за него едни от основните причини за упадък на империята. Оливие смята, че добрите отношения между Франция и Турция ще допринесат за запазване целостта на империята и успешното провеждане на реформите. Основният материал, отнасящ се до Османската империя, е включен в първите два тома: „Пътуване в Константинопол, островите на Архипелага и в Крит“².

Данните, които Оливие дава за състоянието на Турция в края на XVIII в., разкриват редица въпроси, засягащи общественоеикономическото развитие на България и другите балкански страни през този период.³

От Марсилия Оливие и Брюгьер тръгват в края на април 1793 г. с търговски кораби, придружени от военни фрегати. На цариградското пристанище спират на двадесет и втория ден от пътуването. В първия момент ги обзема чувство на възторг от прекрасната гледка, разкриваща се пред погледа им. Но градът ги разочарова със своите тесни, лошо павирани улици и бедни къщи. Изненадани са от тишината, която царува навсякъде, от надменния вид и тежката походка на мюсюлманите, от смиреността, боязливостта и покорството на евреите, арменците и гърците. „Този контраст е толкова поразителен, че чужденецът познава по самото държане на човека дали е мюсюлманин или рая, преди още да може да ги различава по това, което носят на главите си, и по обувките“ (с. 15—16).

За французите Цариград представлява една пъстра картина от турци, гърци, арменци, евреи и европейци.

Мюсюлманите „имат малко образование, много фанатизъм и са смешно високомерни. Почти всички занаяти у тях са в първобитно състояние или са неизвестни с изключение на бояджийството, тъкачеството и ножарството“ (с. 26—27).

Гърците „са весели, духовити и хитри: упражняват най-различни занаяти, търгуват, мореплаватели са... Богатите гърци са образовани, гъвкави и големи интриганти; учат езици, пред нищо не се спират, за да станат лекари, драгомани или служители при висшите турски сановници. Старите фамилии^{3а} си оспорват честта да дават първия драгоманин на Портата и да получават управлението на Влашко и Молдавия въпреки опасностите, свързани с тези длъжности... В останалата част на империята се занимават със земеделие, и то доста разумно...“⁴ (с. 27—28).

Арменците „са всички търговци: те са тези, които вършат най-голямата търговия в Османската империя... Търпеливи, пестеливи и неуморими... те са банкери, доставчици и търговски посредници на пашите и на другите големци“ (с. 28—29).

Евреите „изглеждат тук по-зле, отколкото в Европа, понеже, по-бедни, по-фанатизирани, те вършат всякакъв вид търговия и всички занаяти, дори и най-долните. Малцина от тях са лекари, драгомани или търговски посредници; нито един не е земеделец... Богатите са лихвари... комиссионери, банкери или търговци. Турските митничари ги използват, за да оценяват стоките и събират таксите“ (с. 29—30).

По това време в Турция не съществува никаква статистика. Оливие се опитва да изчисли броя на жителите на Цариград, позовавайки се на ежедневната консумация на брашно в града. Продажбата на жито и брашно е била държавен монопол и се е водела точна сметка за изразходваното количество. Пресмятайки това количество, той стига до извода, че в Цариград живеят повече от петстотин хиляди души.⁵ Вниманието на Оливие е привлечено и от разликата, съществуваща между Цариград и големите европейски градове и столици, както по отношение на поминъка на населението, така и по отношение на мястото, което заема турската столица, и нейната роля в икономическия живот на империята.

„Ако хвърлим поглед върху огромното население на Константинопол, ще се изненадаме може би, че почти всички жители на този голям град изкарват поминъка си от султана, от големите държавни служби, от слугуване или от някой частен занаят; че голяма част от парите на империята се поглъщат от столицата чрез данъците, митата, правото на наследяване, което султанът си запазва по отношение на всички свои служители; чрез конфискуванията, които си позволява, чрез разпродажба на всички служби, на всички длъжности и на всички военни, административни, съдебни и духовни чиновници; чрез големите приходи, които имат джамиите и висшите султански сановници; най-сетне чрез подаръците, доброволни или по принуждение, които всеки служител прави ежегодно на онези, които го покровителствуват пред Портата, поддържат го и го защищават, както и на онези довереници, които бдят над интересите му и го предупреждават за всички промени, които стават, и за всички опасности, които ги заплашват.

Почти всички доходи на хазната се изразходват в Константинопол, защото там са всички държавни учреждения и защото в провинциите няма нито войска, нито флот, нито арсенали, нито крепости, които да се поддържат от султана. Управители, паши, мютеселими или войводи не само че не получават заплати от Портата, но, напротив, всяка година внасят в съкровището известна сума, размерът на която зависи от големината и естеството на областта, която управляват. Моллите, кадиите разглеждат делата срещу едно право от десет на сто и други облаги. Еничерите и другите войници получават малка дневна заплата, изтеглена от доходите от провинциите; те се въоръжават на свои разноски и отиват на война, без султанът да похарчи за това и най-малка сума. Офицерите или агите притежават пожизнени владения, срещу което са задължени при първа заповед да отидат във войската и да водят със себе си и на свои разноски известно число войници⁶.

Всички работилници, отнасящи се до флота, се намират в Константинопол. . . Вярно е, че в този момент има корабостроителници в Синоп⁷, в края на залива Мундания, при Дарданелите⁸, в Метилин⁹ и в Родос, защото тези страни са близко до строителния материал; но парите, които излизат от столицата за тази цел, са незначителни, и то е само временно, освен това най-често разходите се заплащат от пашите.

Укрепленията се поддържат от пашите в територията, на която се намират, затова всичките почти са в лошо състояние: повечето даже са в развалини. В това отношение е лесно да се излъже султанът, тъй като той получава всяка година една сметка за разходите, която го заблуждава. Но ако подозрението в измяна или оплакванията го накарат да изпрати някого, за да провери на място, то известна сума, дадена от пашата, е почти винаги достатъчна, за да бъде докладът благоприятен; но дори ако на виновния му се отнемат владенията или му се отсеке главата, неговият заместник няма заради това да приведе крепостта в по-добро състояние; той отначало ще направи някои незначителни поправки и ще ги спре веднага щом като вземе мерки за осигуряване на своята безнаказаност.

Сеченето на парите в Турция, като изключим Кайро, става само в Константинопол и в момента носи значителни приходи на султана, тъй като той е фалшифицирал до такава степен парите, че те не притежават и половината от стойността, която са имали при предишните султани, а той ги пуска в обръщение със същата стойност, която са притежавали. Наистина чуждите пари са се увеличили много, но те не са достигнали още процента, който е необходим, защото търговският баланс е в полза на империята. . . Според приблизително изчисление всичките пари, внасяни всяка година в Константинопол от разните градове и провинции на империята, могат да се пресметнат към двеста милиона наши франка. . . Ще забележа, че занаятите в Константинопол зависят почти изцяло от нуждите на жителите и че главната търговия се върти около консумацията на града. Транзитната търговия е почти незначителна и не докарва много пари.

От това, което казахме, се вижда, че този град сега дължи своето многочислено население на присъствието на владетеля, на разходите на неговия дворец и на всички държавни учреждения, тук. . .

Най-богатите хора на империята не идват тук да харчат парите си. . . Агите или господарите остават в земите си, за да ги пазят, да ги защищават и да получават приходи. Без заповед на султана пашите не могат да напускат областта, която управляват. Моллите и кадите раздават правосъдие в градовете или там, където им е било заповядано да отидат:

едните и другите отиват в Константинопол да интригуват само когато са лишени от длъжност. Най-често те гледат да са подалеч от строгото око на правителството: те имат свои пълномощници, свои агенти, които интригуват заради тях, които ги оправдават с пари, отстраняват пречките с пари, купуват покровителството с пари. Тук всички чиновници се продават на този, който плаща повече; всички служби са с наддаване; нито едно доходно място не се получава без значителен подарък.

Има една категория хора, която се занимава само с даване на заеми с много висока лихва на честолюбците, които само по този начин могат да получат служба; на тези, които са злоупотребили и искат да се забрави тяхното престъпление и да запазят местата си; на тези, които имат някой силен неприятел, който иска да ги унищожи; на тези най-сетне, които имат нужда чрез голяма и бърза жертва да откупят главата си, застрашена от меча на закона или от волята на султана“ (с. 32—39, гл. III).

Дворецът на султана в Цариград привлича погледа на чужденците. Оливие също проявява интерес към тази забележителност на града. Той описва самия дворец, живота в него, положението на затворените жени, изказва мнението си за тяхното душевно състояние и участ, така както го преценява и от разкази, които е чул, тъй като в харема на султана „никога окото на наблюдателя не може да проникне“. Спира се подробно на придворните длъжности и положението на тези, които ги изпълняват. Сред тях се намират много млади хора, наричани ичоглани, предназначени за пажове на султана. „Голяма част от тях се обучава във вътрешните помещения на двореца. Белите евнуси, на които е поверен надзорът, се отнасят много строго към тях и сурово ги наказват за най-малката извършена грешка. Те са облечени в бяло и ги хранят умерено. Това са деца на християни, взети по време на война или купени в Грузия и Черкесия¹⁰; идват и от различните граници на империята и от държавите на Варвария¹¹; приемат се също и синове на мюсюлмани, откакто турците не водят, както по-рано, успешни войни срещу християните.

Сред младежите, взети по време на война, купени или дошли от всички краища, най-много, под името аджеми-оглани, са предназначени за низшите служби в двореца: те стават вратари, дървари, готвачи, месари, носачи на вода; с една дума, всякакъв вид прислуга: сред тях рядко има синове на мюсюлмани. Когато броят им е значителен, изпращат ги при градинарите“ (с. 47—48, гл. IV).

По времето, когато Оливие се намира в Цариград, султанът и Портата проявяват подчертан интерес към флота. Пета глава от пътеписа е посветена на него. Първоначално са

казани няколко думи за неговия началник капудан-пашата Хюсеин, издигнат от Селим III на този отговорен пост. Читателят научава също и причините, поради които е проявен този интерес, и резултатите от положените грижи.

„Двете последни войни срещу Русия, чийто край бил толкова нещастен, показали на султана и на неговия Диван, че е необходимо да имат силен военен флот не само за да се бранят владенията в Черно море и архипелага, но и да се пази столицата от всякакви притеснения от страна на русите. Поради това капитан-пашата¹² могъл лесно да прехвърли по-голяма част от доходите на държавата във флотското ведомство и по този начин да построи значителен брой кораби. В този момент турският флот притежава 20 линейни кораба, един от които с три палуби; има повече от 20 фрегати или корвети, някои от които имат 40 оръдия, и разни други малки единици. Строителството по време на нашето заминаване, година шеста, (1798) вървеше много активно в долната част на Черно море, в Синоп, залива Мундания, Дарданелите, Метилин и в Родос. И ако нищо не попречи на проектите на капитан-пашата или не бъдат злоупотребени средствата, предназначени за флота, без съмнение Портата ще има скоро значително число кораби по подобие на тези на великите сили...“

Оливие проявява известно съмнение в успеха на мероприятието и пита: „...но ще има ли тя достатъчно моряци за тях и офицери, способни да ги управляват?“

„За съжаление капитан-пашата няма поглед на държавен мъж и познанията, които са необходими за поста му... крайно ограничен в своите възгледи, той е смятал, че може да създаде флот само като заповяда да се построят много кораби; той не е насърчил търговията, дори не е изработил планове за подготовката на моряци.

Вярно е, че съществува отдавна едно математическо училище при арсенала; при Тот¹³ е било създадено и друго за мореплаване; но те не са получили съдействията, които са изисквали, а познанията на преподавателите са много ограничени, за да могат сега тези училища да бъдат от голяма полза.“

Интересни са сведенията за екипажа на корабите. Моряците, наричани по негово време галионджии, са „турци от приморските градове или гърци от архипелага: те са на постоянна служба, получават винаги заплата и трябва при първа заповед да бъдат на корабите си. Галионджиите войници са всички мюсюлмани и получават заплата само когато са на служба: след разоръжаването на войската те получават разрешение да се върнат в родните си места и отново да се заемат с обичайното си занятие. Гърците са използвани само за маневриране на военен кораб; отбраната е поверена на мюсюлманите. Турската политика не позволява в такива случаи да

се дава оръжие на хора, които те потискат; при това те знаят, че гърците не ще са разположени да се бият и умират за тях.

Когато нуждите на държавата налагат, се прибягва до търговския флот и, ако е необходимо, излиза султански ферман, чрез който се заповядва на първенците от островите на архипелага, на управителите на по-големите приморски градове да изпратят в Константинопол известен брой моряци. Ние ги видяхме да пристигат пролетта на година 6-а, когато стана въпрос да се въоръжат три линейни кораба, две каравели, три фрегати, три корвети и петнадесет канонерки. Тези последните бяха предназначени за Дунава в подкрепа на атаката, която капитан-пашата подготвяше по суша срещу Видин, където се бе затворил Пазван-оглу. Според обичая каравелите трябваше да отидат в Александрия, корабите, фрегатите и корветите трябваше да отидат в архипелага, за да съберат годишния данък от гърците, с които те са обложени.“

За поведението на моряците Оливие пише: „Галионджиите войници са крайно разпуснати, непокорни и обикновено много покварени. Почти винаги преди да тръгнат, те вършат насилия, които правителството търпи или не смее да накаже от страх да не предизвика тяхното недоволство. По това време евреите, арменците, гърците и дори европейците са много предпазливи: дори през деня те избягват да минават през малко по-отдалечените от Пера и Галата квартали и гледат да се приберат у тях, преди да настъпи нощта. Въпреки тази предпазливост много хора са били задържани и ограбени в Галата през година шеста^{13а} Истина е, че към това бедствие се прибави и това, предизвикано от пристигането на войниците, които се събираха в Константинопол и Адринопол, за да тръгнат срещу Пазван-оглу“ (с. 58—62).

В подкрепа на характеристиката, която прави за галионджиите, Оливие разказва една случка, станала пред очите му малко време след пристигането му в Цариград.

„Няколко гърци, седнали около една маса, пиеха, когато един галионджия, когото не познаваха и който пиеше сам, поиска да платят за него. Те отказаха; той настоя и подкрепи своето искане с епитети като кучета, свине, неверници, така обичайни в устата на турците, когато разговарят с хора немюсюлмани. Отговорът повторно бе отрицателен, но не и обиден; веднага галионджията измъкна ятагана си и заплаши да убие тези гърци, ако не платят; при третия отказ от тяхна страна единият от тях получи смъртоносен удар...“ (с. 63).

Накрая Оливие завършва тази глава с изброяване на преимуществата, които има пристанището на Цариград.

Оливие и Брюгьер тръгват от Франция с намерението да останат за кратко време в Цариград. Политическите събития ги заставят да променят своето решение. Пристигналият не-

официално малко след тях посланик на френската република Декори се оказва неосведомен за техните задачи. Те не са сигурни дали новото френско революционно правителство ще одобри тяхното пътуване и ще им окаже подкрепа. Затова решават да изчакат в Цариград решението на френското Министерство на външните работи. За да има все пак някаква полза от пътуването, „ние побързахме да съберем всички познания, които няколкомесечният престой ни позволяваше, обикаляхме внимателно града и неговите околности, насочихме се към всички места, където можехме да направим някое интересно откритие“ (с. 91).

Редят се едно след друго описания на околностите на Цариград, на Сан Стефано¹⁴, на Босфора, Буюк дере¹⁵, Принцовите острови.

Изненадва ги фактът, че в околностите на Цариград почти не се среща обработваема земя въпреки плодородната почва. Според Оливие това състояние се дължи или на деспотизма, който пречи на напредъка, или на нежеланието на самите турци да се занимават със земеделие. Обобщавайки това положение, той заключава, че „в цялата Османска империя по-голямата част от най-хубавите земи е изоставена и само гърците, арменците и арабите се занимават по-специално със земеделие, когато не са много притеснявани от агенти на правителството, или от грабителски и опустошителни шайки, които пашите търпят или не могат да обуздаят“ (с. 92).

По време на една от обиколките си двамата французи се спират да разгледат Левен чифлик, апанаж на капудан-пашата. Вниманието им привлича една манифактура за изготвяне на пушки и щикове по европейски образец. Манифактурата била построена още в началото на управлението на Селим III под ръководството на испански инженер, малко време след това била затворена, за да почне отново да работи, след като султанът и някои други членове на съвета се убедили в преимуществата на европейското военно дело. Това посещение дава повод на Оливие за размисъл относно реформите на Селим III.

„Въпреки заплахите и бунта на еничерите, въпреки съпротивата на други части и опозицията на целия народ, който отхвърля с упорство обичаите, предавани му от други народи, несъмнено Селим би реализирал плановете си и би превъзмогнал всички пречки, които интересите на някои, невежеството и фанатизмът на всички му създаваха, и ако един човек, толкова особен, колкото и предприемчив, Пазван-оглу не използваше таланта си и паричните помощи на тези, на които успехите на плановете пречеа, за да парализира големите мерки на Портата, единствените може би способни да укрепят авторитета на владетеля, да преодолеят бунтовете на пашите, да помогнат

на народа и да забавят падането на тази огромна империя“ (с. 96).

В Сан Стефано двамата пътници разглеждат манифактурно предприятие за барут. Желанието им да се върнат по море, за да видят брега, не се осъществява. Става късно и те решават да пренощуват в къщата на един гостоприемнен гръцки свещеник.

„Ориенталците са по-скромни от нас в мебелировката, не познават разкоша на креватите. Те имат в къщата си известен брой дюшеци, доста леки, от вълна или памук, които слагат на земята или на миндера, преди да си легнат, и върху които прекарват нощта. Жените свалят дрънкулките и накитите си, мъжете махат празничната си премяна, сменят чалмата и си лягат облечени, както и жените. Покриват се с пикирани одеяла, на които богатите слагат памучно платно, което сменят обикновено когато е много мръсно или много старо. На другата сутрин се махат тези дюшеци и одеяла, прибират ги в шкафове и спалнята отново става приемна и стая за ядене. При бедните гръци, арменци и евреи почти цялото семейство спи в същата стая. . .

Тъй като използването на столове и маси е също непознато за ориенталците, миндерите са основните и почти единствените мебели в жилищата им. . .“ (с. 101—102).

Оливие отбелязва, че в селата Бешик-таш, Орта-кьой, Курчешме и Арнаут-кьой по брега на Босфора „се виждат много хубави къщи, почти изцяло дървени и различно боядисани; тези на турците са в бяло или в червено; тези на гръците, арменците и евреите са в кафявочерен цвят. На тях не им е позволено да използват цветовете на мюсюлманите; в Турция господарят трябва да се различава от слугата както по жилището, така и по облеклото“ (с. 109).

За известно време Оливие и Брюгьер остават в Буюк дере, селище, разположено на най-широката част на канала, на шест мили от Черно море. Морето привлича изследователите поради това, че е малко известно на чужденците, особено непозната е тази част, която владяат турците. „Фанатизмът и невежеството на турците винаги са издигали бариера за мореплаването на европейските сили в Черно море, поради което картите, публикувани до днес, са много неточни. Гражданинът Бошан, бидейки поканен от националния институт да установи с точност истинското местоположение на носовете и на главните градове по това море, не успял да накара Портата да му предостави средства и да му разреши да отиде и направи наблюденията си. Дори обещанието, че ще съобщи получените резултати, не подействували нито върху нея, нито върху капитан-пашата. Последният отвърнал на драгоманина, който му говорел: ние плаваме в това море отдавна, не ни е

нужно да го познаваме по-добре, а всичките ви наблюдения ще дадат само по-точни познания на нашите неприятели.

Все пак след много молби гражданинът Бошан получил разрешение да пътува като естественик и като такъв той за-снел плана на брега до Трапезунд.“

В резултат на неговите наблюдения били направени някои поправки в известните карти, но за съжаление той нямал възможност да види останалата крайбрежна ивица. „Така един фанатичен и антиобществен народ пречи не само да се развиват познанията у тях, но се противопоставя още и на това другите да идват и откриват полезни истини“ (с. 125—126).

Доста сведения събира Оливие за бита, обичаите и нравите предимно на турците. Като лекар той е имал възможността да посещава турски къщи, да влиза в непосредствен допир с хората, да наблюдава и анализира някои факти и явления в живота им. В глава XI е описан турски сватбен обичай. По повод на брака Оливие поставя въпроса за полигамията у мюсюлманите и последиците от нея. „Това, което доказва вредността от полигамията за населението на тази империя, е, че въпреки големия брой роби от двата пола, които идват от европейските страни, от Азия и Африка, тази империя се обезлюдява значително, макар да няма примери за емиграция от страна на мюсюлманите; гръцкото, арменското и еврейското население се запазва без оглед на емиграцията и потисничеството на турците спрямо тях“ (с. 161—162).

За робството в Турция, за пазара на робини Оливие разказва в глава XII.

„Цената на тези робини на пазарите в Константинопол се движи, както тази на всички стоки, и се определя от техния брой и от този на купувачите. Плащат обикновено за тях от 500 до 1000 пиастра, т. е. от 1000 до 2000 франка. Но някоя изключително красива робиня може да достигне много висока цена, без да е нужно да бъде изложена на продан, защото повечето от богатите хора са винаги готови да направят парични жертви, за да си ги доставят. Служителите и амбициозните също бързат да ги купят, за да ги поднесат в дар на господаря или на покровителите си, а и да настанят при тях жени, които, дължейки им своето издигане, се стараят от благодарност да помагат на своите първи господари.

Една робиня в никакъв случай не се показва гола на този, който иска да я купи: приличието и османските нрави се противопоставят на това, но когато тя достигне възрастта за женене, често се случва купувачът да изпрати негова позната, възрастна жена, за да я посети и констатира дали е девствена.

Бихме имали погрешна представа за робството у турците и персийците, ако се съдеше по това, което европейците са

въвели в своите колонии, и особено от разказите на нещастните пленници от бреговете на Варвария, които са третирани много лошо. . . В Турция и Персия робите от двата пола, купени обикновено преди или по време на пубертета, са възпитавани в мохамеданска вяра и към тях се отнасят със същата кроткост и почти със същото уважение, както към синовете на къщата. Рядко турчин продава роб, от когото е недоволен; той се задсволява да го заплаши и дори да го накаже, както би наказал син. След по-кратка или по-продължителна служба според това, дали този мюсюлманин повече или по-малко следва наставленията на Мохамед, който определя робството до 9 години, той го освобождава и го оженва: почти винаги, когато умре, неговите роби стават свободни, защото наследниците му си вменяват в дълг да следват неговото намерение в това отношение. Ако един господар е могъщ и се привърже към някого от робите си, той прави всичко за неговото възпитание и за неговия успех. . .

На всекиго е известно, че в Турция изкуството да се харесаш на господаря си, съобразителността и дързостта, а след това и парите водят към всичко и помагат да се стигне бързо до най-високите длъжности. Мнозина от пашите и големците в империята, издигнати благодарение на съдбата и на интригата от положение на роби или обикновени хора до мястото, което заемат, представляват за всички турци един подтик, който ги насърчава и поощрява. Във всички административни и военни длъжности способностите нямат значение; те почти винаги са излишни и дори често опасни. . . (с. 174—175).

Пленниците, попаднали поради война в ръцете на турците, ако не са разменени непосредствено след битката, което става много рядко, или не са убити, което се случва най-често, стават роби и принадлежат на тези, които са ги взели. Понякога са отвеждани и продавани доста далеч от театъра на всенните действия, за да не могат да избягат, нито да бъдат разменени. Тези роби, по-възрастни от другите, често се отказват да променят вярата си, поради което не се радват на същите преимущества, които имат робите мюсюлмани, и към тях се отнасят по-зле. Използуват ги за най-тежките и най-мръсните работи, а могат да се надяват да бъдат освободени само ако платят откуп; това е почти винаги невъзможно, защото много рядко имат възможност да се обадят на семействата си; дори да бяха сръчни и да спечелят пари и да бъдат достатъчно пестеливи, за да ги запазят, те неминуемо ще бъдат ограбени от господарите си или от другите роби по силата на това, че един мюсюлманин не се чувства задължен да проявява към един християнин или еврейн такива отношения, от които би се срамувал, ако ги прояви към човек от неговата религия. . . (с. 177—178).

Споменахме, че търговията с робини е забранена за евреите и християните, които живеят в Турция. На пазара, където са изложени за продан жени, се допускат само мюсюлмани, които идват да ги купуват. Европейците не могат да влязат без султански ферман, който се дава само на посланиците и агентите на чуждите държави. Няколко дни преди нашето заминаване се възползувахме с удоволствие от фермана, получен от гражданина Кара Сен-Сир, за да задоволим нашето любопитство в това отношение... Или търговците, предупреждени за нашето посещение, ги бяха прибрали, или това не беше сезонът, когато те са многобройни, но ние намерихме малко робини на пазара и сред тези, които видяхме, по-голямата част бяха забулени и затворени в своите стаи... Ние се спряхме да разгледаме три робини, които ни поразиха с красотата си и с плача си. Те бяха високи, добре сложени, не на псвече от петнадесет години; една от тях, с главата и лявата ръка облежната на стената, плачеше с хълцане, което ни късаше сърцето...

Търговците, пълни със смешни предрасъдъци, се страхуват от злосторния поглед на християните и на европейците... Освен това робините, които са още християнки, могат според тези търговци да се влюбят внезапно в някой човек от тяхната вяра и да се опитат да избягат. Те се страхуват също, че голямата печал, в която изпадат от всичко, което им напомня за скъпи спомени, може да ги поболее или да им причини меланхолия, която да похаби здравето им.

Зданнето няма нищо забележително и няма красотата на кервансараните, на които прилича по форма и строеж, нито тази на повечето пазари в столицата. Вижда се поредица от празни стаички, които се осветляват от една врата и от едно малко прозорче с решетка до нея. В такава една стаичка са натрупани нещастниците, които принадлежат на един и същ търговец...“

По-нататък в същата глава Оливие се спира на социалното и общественото положение на жената — съпруга и майка в турското общество.

На 20 април 1798 г. Оливие присъствува на прегледа на една част на войската, която Селим III изпраща срещу Пазвантоглу.

„Вече 15 или 20 хиляди души от азиатските части бяха продължили пътя си към Адрианопол, мястото за общата среща на войската. Оставаха още 5 или 6 хил. на лагер в Окмайдан, които трябваше да дефилират пред султана...“

Видяхме последователно да минават кавалерийски отделения, делини¹⁶, заими, тимариоти¹⁷, силихтари¹⁸, спахии, въоръжени с пушки, два пистолета и сабя. След тях мина едно отделение кавалеристи, въоръжени с копия; и те имаха, както и

предишните, сабя и пистолети. Пред всяко отделение носеха по едно или две знамена, а след тях следваха голям брой саки или водоносачи. Тези водоносачи яздеха коне, натоварени с по два големи кожени мяха вода за войската.

Тези елитни войски правеха лошо впечатление с това, че пушките им не бяха еднакъв модел и бяха от различен калибър. Конниците не бяха еднакво облечени; мнозина от тях бяха дрипави и яздеха лоши коне; докато други бяха по-добре облечени, имаха хубави коне и бяха по-добре въоръжени. Началниците се отличаваха по хубавите си коне, по богатите седла и по това, че пред тях вървяха пеш слуги.

Отделение лека артилерия в униформа, с хубави коне, имаше със себе си четиридесет оръдия; то изглеждаше на външен вид малко по-войнствено; беше съставено от силни и здрави младежи: държането, ловкостта и маневрирането им правят чест на френските военни, които са ги обучили.

След тях видяхме да минават други кавалерийски отделения и след това 80 знамена от различен цвят... Оставаше да мине свитата на главнокомандувачия, две европейски коли и две носилки, когато видяхме Хюсеин паша на кон, следван пеша от двама бостанджии и един чохадар¹⁹; той мина през ливадата и като стигна близо до беседката, слезе от коня; веднага го заобиколиха пажовете на султана и го отведоха в салона за аудиенция...

Свитата на пашата премина в добър ред; тя беше забележителна по красотата на конете, богато оседлани, и по накитите на конниците; видяхме да минават неговите чауши, неговите чохадари, секретарите и писарите, едно отделение галионджии, най-сетне колите и носилките му. Трина конници носеха сред знамената върху един вид копие три конски опашки, означаващи чина му. След това се показа пашата, следван от главните служители от свитата си и висши офицери; едно многобройно отделение саки завършваше шествието.

Забелязахме във всички части хора, яздещи хубави коне, които носеха на главите си конусообразни капи, украсени отвън с тенеке и със звънчета. Узнахме, че назначението им е да тичат в редиците, за да строят войниците, да ги насърчават в боя и да спират бегълците.

В Европа по най-различен начин се говори за Пазван-оглу и много малко се знае за началото на неговия бунт, затова ние не можем да премълчим данните, които събрахме за него.

На турски оглу значи син: Пазван-оглу, т. е. син на Пазван. Баща му бил аянин или големец във Видин; бил богат и уважаван от своите съграждани. В последната война на турците срещу русите и немците²⁰ той командувал доброволчески отряд. Предполагат, че неговото влияние и главно богатство-

то му подбудили великия везир, тогава сераскер²¹, да го хване и да му отсече главата.

Пазван-оглу бил заловен заедно с баща си, задържан известно време в затвора, след което бил пуснат на свобода и получил една малка част от имотите, които трябвало да притежава. Той се прибрал във Видин, замисляйки да си отмъсти шумно не само заради смъртта на баща си, но и за неправдата, извършена спрямо него. Случаят не закъснял да се представи и като човек много по-опитен, отколкото разгневен, той успял да използва събитията по начин, най-подходящ за неговите цели.

При царуването на Мустафа III и Абдул Хамид [I] били създадени артилерийски отделения от канонири и бомбардири, били поставени няколко батареи при входа на Хелеспонта и на Босфора; в арсенала било отворено училище по мореплаване, наред с това и по математика; занимавали се с военния флот; с една дума, искали да поправят загубите, причинени от ред поражения на османските войски, но целта далеч не била постигната, когато Селим III се възкачил на престола. Особено чувствителен по отношение загубата на Крим, една от житниците на Константинопол, болезнено огорчен да се вижда заплашен дори в самата столица, първата дейност на Селим била да даде нов тласък на тези мероприятия; най-напред той обърнал погледите си към военния флот; негово най-силно желание било постепенно да създаде войска, подобна на тази, която имали неговите неприятели; загрижен повече за благополучието на държавата, отколкото за своята власт и успеха на оръжието си, той създал един съвет, съставен от 12 души, способни да го съветват и да му помагат в изпълнението на неговите добри намерения. В същото време той въвел данък, доходите, от който бил предназначил за новите военни учреждения.

Някои мюсюлмани, които по ум и по образование се издигали над предразсъдъците, признавали превъзходството на европейското оръжие и неоченимата полза от тактиката; но било мъчно да се задуши роптанието на мнозина, които тези проекти дразнели; било трудно да се накара да ги възприеме един непросветен народ, който смята за престъпни нововъведенията, внасяни от тези, които той нарича неверници; може би е било още по-трудно да се попречи на развращащото влияние на златото върху най-видните хора в империята.

Еничерите били изгубили предишната енергия, която дълго време ги правила страшни; нямало вече между тях онези бостанджии, калени в обработването на земята, способни да издържат негодите на времето; тези роби, тези деца на данъка, непознаващи нито родителите си, нито родината си, служели ревностно с възторг и с усърдие на вярата, която били приели,

и на господаря, който им плащал. Днес, когато са непокорни и недисциплинирани, без енергия и мъжество, по-опасни за властта на султана, отколкото за враговете на държавата, тяхното заместване с една постоянна войска, обучена и дисциплинирана, представя неизброими преимущества. Ако това стане, султанът ще бъде по-малко изложен на опасностите от вълненията на разяреното население; ще може всякога да разполага със силите си, да ги изпраща по границите срещу неприятелите или вътре в страната за залавяне на някой бунтовник, за усмиряване на разбунтувана провинция, за унищожаване на разбойническа войска; ще може да увеличи или да намали въоръжените си сили според нуждите на държавата. Трябвало да се постъпи малко по-предпазливо с еничерите, твърде многочислени в столицата, макар и изродени. Едно разбунтуване от тяхна страна би осуетило разумно замислените проекти; било би благоразумно да им се плаща и да се държат на служба, докато бъде организирана новата войска; що се отнася до тези в провинцията, пръснати по градове и села, те представлявали сила, която лесно могла да се сломи. Но за да не бъдат предизвикани нито едните, нито другите, било решено най-напред да се посегне на ямаците: така се наричат на границата с Германия²² новодошлите или новите отделения, формирани за гарнизоните в градовете и обслужването на крепостите в новозавладените земи.

За това Белград бил първият град, където се опитали да разтурят огромния еничерски корпус, но ямаците се разбунтували, взели оръжието и заплашили живота на пашата. Той успял да спечели началниците и да разпръсне една много лошо организирана група, за да му се съпротивява дълго. Същият резултат бил постигнат последователно и в другите градове по германската граница²³: навсякъде била оказана същата съпротива, но навсякъде властта възтържествувала. Във Видин ямаците се оказали по-щастливи; Пазван-оглу в качеството си на аянин²⁴, длъжност, която той бил придобил съвсем наскоро, станал техен предводител срещу пашата, разбил го и го принудил да напусне града.

Тези първи успехи дали значителна представа за военните способности на Пазван-оглу и на него започнали да гледат като на човек, изцяло предан на интересите на народа. Без много усилия той успял да привлече на своя страна всички жители на Видин и значително число недоволни, зальгвайки ги, че не само ще попречи на Портата за провеждането на реформите, но ще се противопостави и на събирането на новия данък върху съестните продукти, вълната, памука и пр., който бил въведен наскоро от Селим и приходите на който, както казах по-горе, той бил предназначил за разходите по новите артилерийски части, числото на които се увеличило.

Недоволството на народа било предизвикано от това, че пашата станал мухасил²⁵ или закупчик на новия данък в неговата провинция срещу една значителна сума, която се задължил да внася ежегодно на Портата, докато преди въвеждането на този данък Портата не само че нищо не вземала от Видин, но изпращала необходимите пари за заплатата на ямаците и за поддържането на крепостите. Тъй като приходите на Видин не стигали за издържането на войската, която всеки ден нараствала, Пазван изпратил отряди в съседните провинции, турил ръка на държавните пари, събрал предварително данъците, поискал от князете на Влашко и Молдова да му изпратят храни, муниции и една значителна сума пари, заплашвайки ги, че ще нахлуе в страната им. Те се обърнали към Портата, която според обичая си да печели време и изчаква благоприятен случай им съобщила тайно да отстъпят в момента пред силата.

Гърците образуват по-голямата част от населението на Европейска Турция: за Пазван било необходимо да ги привлече на своя страна, като спечели тяхното уважение и като им внуши пълно доверие. Затова той възобновил наредбите на Сюлейман I, които били изопачени или променени от неговите наследници; той им дал надежда, че ще облекчи положението им, обещал им свободно изповядване на вярата и отменяването на това унижително деление на рая: в същото време той взел за девиз „свобода и правда“, чародейни думи, способни да въодушевят и най-апатичните хора и да предизвикат преданост и ентузиазъм у един народ, който стени под най-жестоката тирания.

Поведението на Пазван неизбежно трябвало да предизвика ефекта, който той очаквал. В цялата империя еничерите гледали на него като на човек, който с оръжие ще защитава техните интереси и ще се бори против мероприятията на султана и на неговия съвет: гърците го смятали за свой бъдещ освободител; всички желали успех на оръжието му, а през това време Портата се колебаела какво решение да вземе. Диванът се събирал няколко пъти за тази цел, без нищо да реши: някои членове, между които бил и капитан-пашата, били на мнение да се противопостави на Пазван сила, способна да спре успехите му, да накаже дързостта му и да даде пример на строгост, с което да се повлияе на честолюбците, които биха се опитали да постъпят като него; но болшинството настоявало много да се прости на Пазван и да му се възвърнат имотите, конфискувани на баща му, ако сложи оръжието и разпусне войската си.

Щом едно правителство се реши да преговаря с един непокорен поданик, то показва колко е слабо или некадърно. В такива случаи честолюбците замислят най-смели проекти и се

надяват, че техните начинания ще бъдат увенчани с успех. Такова впечатление трябва да са произвели върху Пазван предложенията на Портата; но този човек бил много хитър, за да разсърди Портата с един категоричен отказ и да компрометира съдбата на войската си чрез прибързана постъпка; освен това за успеха на проектите му било необходимо да печели време и да натрупа богатства. Той може би не разчитал достатъчно на благоприятното разположение на еничерите в империята. В момента той се задоволил да поиска във Видин всичко да остане така, както е било, да не се въвежда новият данък и еничерите да запазят правата си. Султан Селим приел тези унижителни условия и изпратил във Видин един паша, снабден с ферман, който той искал, и с това самата Порта съдействувала за неговото издигане. Тя се опитала да печели време, изчаквайки щастлив случай, който да я избави от човека, когото смятала не само за опасен, но и за виновен. Докато можела, тя го залъгвала с обещания, които не смятала никога да осъществи. Тя разбирала, че този амбициозен човек иска управлението на Видин, за да стане след това независим и да отстрани пашата, чието присъствие го безпокояло и който можел всеки момент да вземе властта и да го накаже за престъпленията му.

Щом Пазван видял, че няма какво да очаква от Портата, той отново вдигнал бунтовното знаме, изгонил пашата и почнал отново да напада съседните области.

Неговите генерали, повече войници, отколкото политици, искали да го накарат да превземе Влашко и Молдова, да укрепят главните градове по Дунава и оттам да посрещне без страх всички напори на Османската империя. Пазван познавал царския дворец във Виена и в Петербург: той бил убеден, че те биха го улеснили и дори подпомогнали в неговите мероприятия вътре в страната, но, напротив, биха се присъединили към Портата, за да му попречат да се установи отвъд Дунава и образува една независима държава от тези две княжества.

Пред Пазван се откривал по-голям простор за слава и успех: да тръгне право към столицата, да посегне с твърда ръка на престола и разполага с участва на Селим; да избие неприятелите си за успокоение на душата на баща си и за собствената си безопасност, да обедини под едни закони народите, които религиозният фанатизъм разделя, да даде на търговията и занаятите нов подтик, като съживи земеделието, създаде голям флот, и най-сетне постави управлението върху солидни основи, осигурявайки му сговора и единството, които му липсват.

Да беше смелостта на този човек равностойна на неговото благоразумие, да беше духът му толкова активен, колкото неговият талант бе плодовит, да притежаваше за нападателните действия способностите, които прояви при отбраната, несъмне-

но тронът на Селим щеше да мине в други ръце. Вече еничерите отказвали да участвуват в похода; огромното население на Константинопол простирало вече ръце към този, когото смятало за свой освободител и защитник на правата му; по-голяма част от големците му били предани, а народът, както е известно, обаян от престижа, който обкръжава един велик човек, помага безогледно на неговите планове и се отнася с доверие към всичките му начинания.

Пазван се колебаел какво решение да вземе: може би пречките, които имал пред вид, да му изглеждали много големи; той се усъмнил в успеха и решил да изчака във Видин всички сили, които биха използвали срещу него, убеден, че войникът ще премине на негова страна или ще намери смъртта си под стените или в блатата, обкръжаващи града.

Между това Портата, която не можела повече да не вижда колко е опасен този бунтовник, поддържан от общественото мнение, заповядала на разни паши от Европейска Турция да съберат всичките си сили, с които разполагали, и да вървят да се бият срещу него, да го победят в последните му укрепления, да го хванат, да му отрежат главата и да я изпратят в Константинопол. В същото време тя заповядала на Али паша или кютахийски бейлербег²⁶, известен военачалник, да върви да воюва срещу Пазван с всичките сили от своята провинция. Пограничните укрепени пунктове с Германия били снабдени с припаси и поверени на паши или коменданти, върху верността и храбростта на които смятали, че може да се разчита.

Тези разни отряди, на брой 40—50 хил. души, се приближили до провинциите, които заемали военачалниците на Пазван: отначало имали известен успех, между другото обкръжили отряда, командуван от Саръкоглу, принудили го да влезе във Варна, напълно го разбили, изпратили на Портата главата на генерала и тези на неговите висши офицери.

Този незначителен успех бил веднага поправен от тези, които другите военачалници нанесли навсякъде срещу обединените сили на пашите: бил заплашен Белград, крепост на империята, Орсова²⁷, Силистри²⁸, Керсова²⁹, отново почти всички градове по Дунава се оказали в ръцете на Пазван, който от самия Видин, откъдето никога не излизал, ръководел похода на своите бойци и почти винаги постигал победа за знамената си.

Заслужава да се отбележи, че войската на Пазван не била отслабнала от разните сражения, които водела: числото на войниците нараствало според нейните нужди, докато тази на пашите отслабвала повечето от бягството, отколкото от оръжието на неприятеля. Както казах по-горе, еничеринът считал каузата на Пазван като своя и армията му, на чиято страна

била победата, по-добре хранена и по-редовно заплащана, при-вличала всеки ден голям брой недоволни.

Князът на Влашко, заставен да плати голям паричен налог и да достави на Пазван храни, изпаднал в немилост пред Селим. Той бил свален, отзован в Константинопол и сменен с Ханжерли, драгоманин на капитан-пашата, човек хитър, интригант, властолюбив, подозиран, че тайно съдействува на плановете на естествените неприятели на Отоманската империя и че взема от тях развращаващото злато.

Изглежда, Портата не очаквала, че Пазван, останал със собствените си сили, ще бъде в състояние да противопостави една войска, способна да воюва срещу тази на обединените паши. А най-много не вярвала, че той разполага с пари, необходими му за издръжката ѝ. Тя се разтревожила много от неговите успехи и се изплашила много за съдбата на Белград, който бунтовникът, изглежда, искал да превземе. Тя се страхувала също така да не би да премине планината Хемус и се установи в Адринопол, откъдето да безпокои столицата. Тя решила да разгърне срещу него големи сили, за да свърши по-скоро една неприятна война, която заплашвала империята с повсеместни безредици и която не навреме изтощавала финансите на държавата. Тя свикала през нивоз година 6-а [декември—януари 1797—1798 г.] висшите еничерски началници в Константинопол, за да разбере мнението им за нейните намерения да изпрати техни части срещу Пазван. Те не се показали разположени да подкрепят султана в неговите планове; те обърнали внимание, какво войниците открито говорели, че няма никога да се бият срещу мюсюлманин, който според тях има само една вина, тази, че иска да попречи да се посяга на правата им и да се въвеждат в империята на правоверните обичаите на неверниците, врагове на техния бит и на про-рока им.

По едно време изглеждало, че еничерският ага ще заплати с главата си за злата воля на войниците; но Селим се задоволил да го отстрани за няколко дни от столицата и го пратил в Галиполи. Той заел поста си отново, когато разбрали, че неговото отстраняване по койк начин не може да промени миролюбивите настроения на еничерите и техните офицери.

Същевременно била изпратена заповед до пашите и управителите на областите в империята, че ще трябва да предоставят разни войскови части и да тръгнат, щом получат първото съобщение. Великият везир, комуто принадлежало командването на войската, бил стар и болнав, Селим назначил на негово място капитан-пашата, като че ли старанието и добрата воля на неговия първи адмирал могли в този случай да заместят знанията и опита, които му липсвали. Хюсеин никога не бе воювал нито по море, нито по суша; можеше ли той да

има превъзходство в борбата срещу един човек, който се бе подиграл с храбростта и военните способности на старите генерали, с които бе воювал?

Казват, че именно неприятелите на капитан-пашата го били назначили сераскер на войската не само за да го отдалечат от столицата, но и да му създадат работа от много голямо значение, в която те се надявали, че няма да успее.

Хюсеин не могъл да не приеме командването на войската, иначе би разсърдил султана, би бил обвинен в малодушие и би дал повод на злорадството на хората. Той се надявал, че ако получи значителни военни сили, ще унищожи лесно бунтовника, срещу когото дотогава били вземани само полумерки и били изпращани незначителни сили. Толкова хитър, колкото неговите неприятели били вероломни, той се явил пред Селим, коленичил пред краката му и казал: „Господарю, моя живот ви принадлежи; ако смятате, че съм способен да командувам вашите сухопътни сили, както досега командувах вашите морски сили, заповядайте, аз съм готов да се подчиня; ще тръгна срещу бунтовника, ще ви донеса главата му или ще загубя своята; но партията на Пазван е много голяма и силна, неговите креатури, неговите приятели са пръснати навсякъде, те ще ми пречат, ако не бъда облечен с голяма власт; те ще провалят моите мероприятия, ако нямам значителни сили и необходимите пари, за да осигуря издръжката на войската, и ако стане нужда, да откъсна от партията на бунтовника генералите, на чиито способности и храброст Пазван дължи успехите, които има срещу вашето оръжие.“

Селим удовлетворил всички искания на пашата и му дал голяма власт; той заповядал всички европейски и азиатски войски, които могли да се съберат, да бъдат готови под знамената през пролетта. Не било пожалено нищо за успеха на тази голяма кампания.

От този момент с голяма бързина се заели с построяването и въоръжаването на 15 канонерки с по едно оръдие от 24 или 18 и с едно или две малки оръдия от всяка страна: те били предназначени за Дунава, за да подкрепят готвената срещу Видин атака по суша. Били пригответени много лодки за пренасянето на оръдията и мунициите, необходими за обсадата, а така също и храна за войниците. Адринопол бил общото сборно място на войските от южната част на Европейска Турция и на тези от Азия. Част от тях минала през Константинопол, друга през Галиполи. Цялата войска се пресмятала на около сто хиляди души.

Главнокомандувачият Хюсеин имал отряд от дванадесетпетнадесет хиляди азиатци и един друг от седем до осем хиляди топчии, галионджии и доброволци, събрани от Константинопол и околностите му.

Кютахийският Али паша стоял начело на тридесет хиляди азиатци, делии, спахии, еничери и доброволци.

Али паша Янински от Албания командувал десет до двадесет хиляди албанци и пет до шест хиляди еничери.

Босненският паша Мустафа имал отряд от пет до шест хиляди, колкото пехота, толкова и конница.

Исмаил, бей на Серес в Горна Македония, водел пет до шест хиляди спахии.

В похода взели участие отряди от Солун, Пловдив, София и някои други градове на Европейска Турция.

Именно с тези сили, способни да покорят една империя, Хюсеин тръгнал да премахва един бунтовник и да обсажда един разбунтувал се град.

Естествено би трябвало да се очаква, че и Пазван от своя страна не ще пренебрегне нищо, за да подсили войската си и я увеличи, предполагало се, че ще дойде да чака капитан-пашата при проходите на планината Хемус, за да брани тези трудни проходи и да се опита да унищожи една войска, която още първите пречки биха могли да обезкуражат и разбият. Били много изненадани, като видели, че той, напротив, разпуснал една голяма част от войската си, изоставил градовете, които превзел, и се затворил във Видин заедно с 12 хиляди отбрана войска, на чиято верност и храброст можел да разчита. Той имал време да натрупа храни и муниции в голямо количество, за да издържи една обсада в продължение на повече от две години, без жителите да страдат много от това. Освен това той разполагал с малък флот, благодарение на който бил господар на Дунава и който при нужда трябвало да улесни снабдяването с храни на крепостта. Няколко полски инженери ръководели неговата артилерия и чертаели отбранителните планове.

Царската войска стигнала без пречки до Видин: всички части се събрали преди края на прериал [май—юни 1798 г. — б. пр.]; флотилията и канонерките пристигнали по същото време; хранителните и военните припаси били в изобилие; липсвали на капитан-пашата само хора, способни да ръководят обсадата, и войници, по-добре разположени да бранят делото, за което щели да се бият.

След като разузнал околностите на града, определил постове, които трябвало да заемат разните началници, и взел всички мерки, които смятал необходими за обсадата, Хюсеин поискал Пазван да сложи оръжие, ако не иска да се пролива мюсюлманска кръв, обещавайки му живота, свободата и висок чин. „Напразно, му казвал той, ще ми дадеш един краткотраен отпор, аз имам със себе си 100 хил. души; ако трябва, още 100 хил. ще ми дойдат на помощ: признай си грешките; падни пред високия царски трон и ми предай твоя

град и твоята войска.“ Пазван приел пратеника на пашата на най-високия балкон на двореца си, откъдето с далекоглед наблюдавал движенията на неприятеля; и с това презрение, което поражда съзнанието за превъзходство на сили и способности, отговорил: „Иди и кажи на господаря си, че от мене зависеше да му противопоставя 100 хил. души; предпочетох да го побея с десет.“

След като Хюсеин не можел да се надява, че ще върне Пазван към неговите задължения, той решил да ускори обсадата: скоро той помислил, че е в състояние да предприеме обща атака срещу града и да превземе по този начин един остров на Дунава, срещу Видин; но навсякъде той бил отблъснат със значителна загуба: градът бил добре пазен, а островът, на който било важно да се разположат, се оказал така укрепен, че всички усилия на пашата отишли напразно; флотът му бил отбит от този на Пазван, от огъня от крепостта и от батареите на острова. Неговите канонерки, които се били изложили много непредпазливо на опасността, пострадали значително: едни били потопени, другите не били вече в състояние да подкрепят по-нататъшните атаки.

Градът, заобиколен почти отвсякъде с блата, бил много мъчно достъпен по суша; работите, необходими за успеха на обсадата, били зле извършени, а още по-зле замислени; временни вилазки ги унищожавали или забавяли тяхното напредване. Вече две атаки били много злополучни; в безплодни опити да се превземе островът били загубени много хора; обсадата се затягала; сезонът напредвал; войската значително намалявала от болестите, дезертиранията и от огъня на обсадените. Всичките тези съображения накарали капитан-пашата да направи едно последно усилие и употреби едновременно всички средства, които му оставали.

Войската била разделена на три корпуса: Али взел командването на първия; Али [Янински — б. пр.] — на втория; Хюсеин запазил третия: той заповядал на първите двама да отидат през нощта по разни пътища до мястото, предназначено за атака; но поради престъпна грешка без съмнение на разсъмване едната от дивизиите стреляла срещу другата, като я взела за неприятелски отряд, излязъл от крепостта; но и когато забелязали грешката, боят продължил, защото генералът, който бил понесъл няколко залпа, толкова се ядосал, че заповядал да стрелят срещу другия отряд, като да бил неприятелски. Войникът бил също така възмутен, като началникът си, и боят престанал едва когато третата дивизия се хвърлила със саби в ръка върху биещите се и насила ги разделила. Недоволството било толкова голямо, разногласието тъй общо, дезертьорството тъй масово, че пашата сметнал за по-уместно да вдигне обсадата, да се оттегли и да чака времето и обстоя-

телствата да извършат това, което не могло да се постигне с оръжие.

Щом Хюсеин се оттеглил, Пазван повикал войниците, които бил разпуснал; взел повторно повечето от крепостите, които бил оставил, и отново заплашил цялата северна част на империята. След много съвещания на съвета Портата поради това, че не могла да унищожи бунтовника, решила да му прости, да му възложи управлението на Видин и да му даде чин паша с три туга; и понеже при тези обстоятелства деспотизмът изисквал жертва, Хюсеин си изкарал яда върху княза на Влашко, който бил принесен в жертва като отмъщение, а главата му била донесена в Константинопол през месец вантоз година 7-ма“ ([февруари 1799 — б. пр.] (с. 192—222, гл. XIII).

С по-нататъшната съдба на бунтовника Оливие не се занимава и не е имал възможност да събере други данни, тъй като работата му излиза от печат през 1801 г.

Във всички страни по света, пише Оливие, духовенството се ползува с много големи привилегии, „но никъде не получава толкова облаги от положението си, както в Османската империя, където съсредоточава в ръцете си юридическата и религиозната власт“. Запознавайки европейски читател с улемите³⁰, той дава интересни сведения за стамбол ефенди, който в духовната йерархия се нарежда след двамата казаскери³¹, румелийския и анадолския. Той разглежда главно делата между занаятчии, на него е възложен и общият надзор върху житата и всички стоки, които са предназначени за консумацията на града. „Стамбол ефенди³² трябва от време на време да обикаля разните части на града, за да прегледа съестните продукти, които се продават на дребно и да провери дали мерките са навсякъде верни. Той наказва веднага на място с бой с тояги тези, които са заварени с неверни теглилки или развалени стоки, а понякога ги приковава за ухото на вратата на дюкяна. Повторните нарушения почти винаги са наказвани със смърт“ (с. 273—274).

В по-маловажните градове на империята има „един обикновен кадия, който съди безапелационно всички спорни дела не само на мюсюлманите, но и тези на евреите и на християните. Често един заместник, наречен наиб, заема мястото на кадия или молла и съди като тях безапелационно. Наибът е мюдюрин и се стреми към съдебна кариера. Той обикновено се назначава кадия на следващата година и се изпраща да заеме друго място. Кадииите запазват този чин и не получават друго повишение освен по-голямо съдилище, което носи повече доходи. Те стават обаче молли, но от по-долен ранг: такива са тези в Багдат, Филипополис и др.“ (с. 275).

Изтъкнато е голямото значение на обществото на улемите и техните привилегии, което кара „пашите и висшите сановни-

ци да настаняват един или повече от синовете си в обществото на улемите, за да могат да им прехвърлят имуществото си и по този начин да го запазят от конфискуването, което султанът има право да извърши след тяхната смърт. . .“ (с. 276).

„Едно мекеме или съдилище се състои от съдия молла, кадия или наиб и от един или повече писари. Почти всички дела, както граждански, така и криминални, се разглеждат въз основа на две или повече свидетелски показания. Всеки писмен документ е без стойност и не се приема в съда, ако не носи подписа или печата на две познати лица с установено местожителство. Страните се представят сами, защитават делото си и получават присъдата безапелационно и без други разности освен десет процента на съдията от сумата или стойността, която се оспорва.“

В сравнение с Европа тези съдебни процедури изглеждат много прости. „Но трябва да се признае, че ако процесите са по-редки и по-евтини, отколкото при нас, ако в същия ден, в който се заражда един спор, той се и решава, от това правосъдието не е по-добре раздавано: продаването на всички служби е породило във всички съсловия и във всички класи в тази империя алчността за печалба и такава поквара, че и най-малката любезност и най-малката услуга се получава с подаръци. Купува се решението на съда и показанията на свидетелите, така както се купува една служба, така както се купува разположението на служителя.“

В никоя страна на земното кълбо лъжесвидетелите не са така много и така безсрамни, както в Турция, и рядко се случва един кадия, един молла да бъде толкова смел, че да се противопостави на волята на един паша, и толкова честен, че да пренебрегне златото, което му предлагат просителите.

Мюсюлманите изпитват такова презрение към всички, които изповядват друга религия, че обикновено в дела, които ги засягат, не допускат до показания евреите и християните като противна страна на турските свидетели; ако понякога ги допускат, те толкова малко ги уважават, че десет свидетели от тях не струват, колкото един мюсюлмански свидетел. Същото е и при дела, които не ги засягат: свидетелството на един мюсюлманин не може в никой случай да бъде поставено наравно с това на много евреи или християни“ (с. 282—284).

Глава XVII е озаглавена „За пашите, войводите и мютезелимите³³, за бейлербейовете³⁴, санджакбейовете³⁵, заимите и тимариотите. Еничерите и други военни лица“. Оливие се спира не само на административното устройство, но излага произхода на тимарите и зиаметите, някои подробности за тях и положението на селяните.

„Ако гражданското и църковното право се намират в ръцете на улемите, пашите съединяват военната и администра-

тивната власт; те са управители и военни коменданти в техните области; вследствие на твърде пакостно злоупотребление с интересите на населението мнозина от тях са едновременно и главни откупвачи на данъци.

Пашата с три туга³⁶ е облечен с много голяма власт; както султанът, когото представлява, и той има ужасното право да наказва със смърт всички свои служители без друга формалност освен тази да докладва на султана причините, които са го накарали да вземе такава мярка за възмездие или за назидание. Той поддържа по-малък или по-голям военен щат според положението и приходите на пашалъка и застава начело на въоръжените сили на цялата област, когато получи заповед от владетеля или когато границата е заплашена. Той се грижи за разпределянето на данъците, за поправката и поддържането на обществените сгради, крепостите и пр.

Пашата с два туга няма такава широка власт и такава голяма област: не може да осъди никого на смърт без законна присъда; той е, както другият, началник на въоръжените сили в областта, но когато тръгва на война, той е задължен да присъедини своите знамена към тези на пашата с три туга и да върви под негово началство.

Мютеселимът е заместник-управител — наместник на пашата: в околията си той се ползува с всички права, които му дава изпълнителната власт, той е началник на въоръжените сили, но той е подчинен на пашата, от когото зависи и от когото получава заповедите.

Войводата е управител на някоя малка област или град, който не влиза в пашалъка и понякога е апанаж на някоя султанка, на великия везир, на капитан-пашата или на някой друг висш сановник в империята. Той се ползува с всичките права на паша с два туга, но има по-долен чин. Когато му е наредено да върви начело на въоръжените сили на своята област, той присъединява знамената си към тези на някой паша с три туга. И едните, и другите са длъжни да прилагат в своите области съдебните решения.

В островите на Архипелага, мюсюлманинът или гъркът, натоварен от Портата да събира данъци и да пази реда, е наречен също с името войвода.

Едно време управителите на области са се наричали еднакво паша и бейлербей: днес бейлербейове са само пашите на Манастир³⁷ и на Кютахя; те имат предимство над останалите паши и командуват войските по време на война. Манастирският бейлербег командува европейските войски, а кютахийският бейлербег — азиатските. Те обаче се подчиняват на великия везир, когато последният става главнокомандуващ...

Турците, след като прогонили гърците от Мала Азия и

Европа, постепенно се настанили на тяхната територия, установили една феодална система, не по-малко потисническа от тази, от която нашите прадеди толкова дълго трябвало да страдат. Господари според техните обичаи на съдбата, свободата и живота на народите, които били победили, султаните след победата разполагали според волята си със земите, които току-що били присъединили към тяхната империя: раздали за вечно ползуване без облагане известни дялове земя близо до градовете и вътре в тях на офицерите и войниците, които искали да възнаградят за тяхното старание и храброст; определили едно значително количество земя за религиозния култ; запазили една част като апанаж на големите административни и правни длъжности; останалите части превърнали в господарска земя под името заим и тимар, за да я раздават пожизнено като военно възнаграждение и насърчение.

Почти всички богати гърци били лишени от техните владения: по-голямата част от богатите хора били безмилостно избити и техните имуществва конфискувани. Що се отнася до земята, разделена на малки дялове, една част станала плячка на завоевателя, другата останала в ръцете на старите собственици с правото за всички да я предават на наследниците си, да я продават или да я заменят; но те били обложени с ежегодни данъци; за сведение една пета от продуктите за раята или неверниците и само една седма от тази, която се паднала на мюсюлманите. . . .

Броят на заимите в Европейска Турция е 914, а този на тимарите е 8356. Приблизително толкова се наброяват и в Азия; заедно с джебелите³⁸ това прави една войска от повече от 60 хил. души, по-добре обучена и привикнала към войната повече, отколкото спахиите и еничерите. Дълго време тази войска е представлявала основната сила на Османската империя. . . .

След смъртта на заим или тимариот султанът трябва да изтегли едногодишен приход от владението, при все това да го отстъпи отново на сина на някой ага, някой спахия или на някой друг военен, на този главно, който се е отличил в някоя битка. . . .

Но откакто султаните предпочитат спокойствието на двореца и удоволствията на харема пред несгодите и опасностите на войната и особено откакто поради долна и глупава алчност се е стигнало до продажбата на службите, които някога са се давали по заслуга, владенията са станали бащиния на богатите и интригантите. Храбростта на войника се насърчавала вече и поощрявала само от надеждата за грабеж, възможността да вземе пленници или да получи пари, които генералът раздава след битката на всички, които му донесат неприятелски глави. По такъв начин най-добрите институции

се израждат; по такъв начин мюсюлманинът, някога безстрашен и юначен, днес е долен грабител или жесток убиец; така османските войски, които са внушавали страх на враговете си, са станали предмет на презрение или съжаление и тази огромна империя не би съществувала вече, ако някои европейски сили нямаха интерес да я поддържат.

Агата, докато е още жив, получава лесно възможността да отстъпи владението, което притежава, в полза на единия или на повечето от синовете си посредством една сума, по-малка от тази, която се плаща за него на публичния търг; но ако пропусне тази възможност, след неговата смърт, синът му ще бъде лишен от имота, ако не наддаде повече от конкурентите си или ако има силен покровител, да плати най-малко цената, предложена от друг.

По-голямата част от агите, несвикнали на негодите и лишенията на войната, отдавна са се освободили под разни предлози от военната служба: те намират винаги пашите и санджакбейовете, разположени да получат някой подарък и да се съгласят с освобождаването, което искат. Често те биват заместени от доброволци или ако самите те се включат в похода, те намират винаги повод да го напуснат, преди той да свърши, и да се върнат по домовете си.

Селяните са свободни и независими срещу задължението, на което са подчинени; те могат да отглеждат тази култура, която смятат най-подходяща, без агата да има право да ги безпокои; но много често той злоупотребява с влиянието си, богатствата си и главно с властта, която има в селото. С пръчка в ръка той иска от селяните да работят безплатно в частните земи, които притежава; той ги кара да му продават продуктите с изключение на виното на цени, определени от него самия; той дава аванс за харача при крайно незаконен лихвен процент; с една дума, той мъчи по хиляди начини гърците, арменците и евреите в своето селище; но е по-внимателен към мюсюлманите, защото оплакванията им са винаги по-благосклонно изслушвани, защото непременно ще бъде лишен от службата си и дори строго наказан, ако всички турци в селището, покровителствувани или поддържани от някой силен неприятел на агата, се вдигнат изведнъж и потърсят правдата“ (с. 292—300).

По-нататък Оливие се спира на видовете войски, които съществуват в Турция, проследява историческото им развитие и подчертава все по-задълбочаващото се разложение, което ги характеризира. Сред войските, които са на служба при пашата, се открояват делиите или, както той още ги нарича, делибашиите. „Тези делии са храбри, решителни, предприемчиви, готови винаги да изпълнят заповедите на господаря си

в походите, които предприема, и грабежите, които върши. Те го следват по време на война, изпълняват ролята на лека конница, бият се без ред и без дисциплина: те спират и връщат бягащите и често се хвърлят в неприятелските редици със смелост, която учудва и решава понякога победата в тяхна полза.

Когато един паша изпадне в немилост или по някакви причини той разпусне делибашиите, последните остават без възнаграждение и без средства, тогава вършат най-страшните разбойничества; те се пръсват по полетата, по селата и дори в градовете; грабят, каквото завърнат, карат да им се плаща, спират и ограбват керваните, докато ги повика някой друг паша или войска ги прогони и разпръсне“ (с. 304).

Наред с неограничената власт на султана не по-малка е властта в провинциите на пашите, които в своите действия рядко срещат отпор.

„Твърде често пашата с дързостта си и с влиянието си успява да накара да мълчат съдията и добросъвестните хора, да парализира добрите намерения на Дивана и всява страх у населението, което угнетява; много често също ограниченията, които законът разумно противопоставя на неговите амбиции и на неговата поквара, остават без значение поради съучастие-то на съдията престъпник, на Дивана, който е натоварен да бди върху интересите на народа; тогава насилията нямат граница, особено ако пашата има здрава подкрепа при Портата и ако служат при него много делибашии, винаги готови да изпълняват неговите заповеди и да го защищават в случай на нападение. Но ако неправдите предизвикват едно силно изразено възмущение, пашата се старае да го усмири, стоварвайки вината върху офицера, изпълнител на неговите заповеди, отдалечавайки го или осъждайки го на смърт. Християните са тези, които страдат винаги и най-много, защото не са подкрепяни, както мюсюлманите, а оплакванията им стигат много трудно до султана. Гърците, арменците, евреите образуват помежду си сдружения, чиито ръководители вършат някакви усилия, за да спрат притесненията на даден управител, за да бъде той свален или наказан; но често техните протести остават без последствие и довеждат до влошаване на тяхната участ.

От известно време безнаказаността на пашите е такава, че мнозина от тях са си позволили да имат значителни военни сили, което изисква големи разходи, много по-високи от законния приход на пашалъка им. Изнудванията са се увеличили съразмерно с хората, които трябва да поддържат; с пари те са получили от Портата в ръцете си всички служби; те са мухасили или главни откупвачи на данъците; всяка година ги утвърждават в техните служби и някои са успели да спече-

лят такива богатства и такава власт, че султанът не може нито да ги премести, нито да ги осъди на смърт. Но това ужасно положение трябва да има някакъв край; селското население, измъчено от данъците, обезпокоено за имуществото си, несигурно за живота си, малко по малко напуска земята, която не може вече да го храни; то отива в големите градове, за да търси спокойствието, което е изгубило в колибите си, и поминъка, който не намира вече в обработването на земята. Пашата обаче изисква същите заплащания и задължава тези, които остават, да плащат за тези, които са избягали; последствията от това са, че скоро изчезват всички жители и селището е напуснато завинаги. Няма нито една област в империята, малко отдалечена от столицата, която да не изглежда напълно опустошена, представляваща необработваеми полета, колиби, разрушени села без жители.

Не е чудно, че управителите на провинциите не пренебрегват никакви средства, за да изнудват населението, тъй като са били принудени да платят скъпо това право и като знаят, че не могат да запазят мястото си и да заемат друго, без да правят парични жертви, когато, с една дума, султанът продава всички големи длъжности и по неговия пример министрите и хората, които разполагат с някаква служба, я дават на този, който предлага повече. Според стар обичай, който се дължи по всяка вероятност на недоверието, всяка по-важна служба се дава само за една година и трябва нов ферман, за да се задържи... и пашата, като знае, че в Турция златото може да оправдае и най-големите престъпления, да накара да се забравят най-възмутителните злоупотребления, най-самоволните присъди, бърза да го натрупа..." (с. 306—310, глава XVII).

Това, което забавя пълното съсипване на провинциите, според Оливие са аяните, натоварени да бдят за безопасността и имота на жителите и които обикновено са хора известни със своите добродетели и се посочват от населението. В градовете всички мюсюлмани, които не заемат никаква длъжност и не са военни, от търговеца до последния работник се обединяват в сдружения, които бдят за тяхната сигурност.

„Но в селата населението няма същите възможности: в този случай то прибягва до аяните или до каята [кехаята — б. пр.] на селото, нещо като общински чиновник, избран от населението, до когото се отнасят всички дела на общината, всички искания за пари и т. н.; обикновено това е най-богатият или най-образованият в селото, който безплатно изпълнява тази длъжност. Обвиняват може би с известно основание повечето от каите, че се договарят с пашите, че способствуват за изнудванията и че забогатяват почти винаги за сметка на тези, които трябва да защитават и да покровителствуват.

Евреите и християните имат също сдружения, чиито гла-

ватари представят оплакванията на угнетените; но рядко се случва несправедливото обвинение да приключи без парична жертва, освен ако обвиняемият е покровителствуван от някой посланик, европейски консул или някой влиятелен турчин. Тези нещастници в империята са кравата, която мюсюлманите бързат да доят винаги когато имат нужда“ (с. 313—314).

За реформите на Селим III и за съвета, който той е създавал, Оливие има свое мнение. „Този съвет, за съжаление съставен от членове, враждебно настроени помежду си, завиждащи си един на друг, повече заети със себе си, отколкото с благополучието на държавата, далеч не е могъл да изпълни намеренията на Селим... От неговото създаване положението на нещата се влошава всеки ден; империята е заплашена от пълно разпадане; финансите са изчерпани...“

Ако, вместо да създаде един несигурен съвет, много неспособен или който лесно се подкупва, Селим беше поверил властта на един везир, надарен с рядък и задълбочен ум, с чисто сърце, с непоколебима смелост и непоклатима воля, сигурно неговите планове щяха да успеят...

Много трудно е да се предвиди как Османската империя ще излезе от тази опасна криза, в която се намира. Франция, някога толкова разположена да я поддържа, ще поиска ли да попречи на силите, които днес изглеждат ревниви защитници на нейните интереси, да ѝ наложат участта на Полша или да ѝ отнемат една част от нейната територия“ (с. 326—328, глава XVIII).

В глава XVIII Оливие засяга и въпроса за вакъфите.

„Суеверието, религиозният фанатизъм и главно тираничният закон за конфискуванията са причина да бъдат посветени във вакъф една голяма част от имотите. Без да се споменава за тези огромни владения, подарени на религиозните учреждения, за тези села, градчета и земи, чиито доходи са определени за джамиите, много частни лица им отстъпват приживе или им завещават след смъртта си една част или цялото си богатство. Но често, ръководени от користни интереси повече, отколкото от религиозни чувства, те завещават имота си срещу малка сума, която получават от джамията, и годишен доход, който се задължават да ѝ плащат. Ползуването на владенията остава за дарителя до измирането на всички наследници по право в ред, означен в акта. Намерението на дарителя в този случай няма друга цел, освен да постави под защита на религията, уважавана досега от султаните, имот, който той иска да запази и предаде на децата си. Но тъй като рано или късно при липса на наследници вакъфските богатства остават във владение на джамиите, ако законът не спре тези дарения или правителството един ден не си ги присвои, почти целият недвижим имот на империята ще бъде определен за

религиозния култ или посветен на религиозни учреждения...“ (с. 331).

Още в Марсилия Оливие събира сведения за търговията на Франция с Близкия Изток, посещава фабриките, където се преработват внесените суровини. По време на пътуването си той се запознава с данните на френските търговски агенти. Значително място в пътеписа му е отделено за търговията, икономическото развитие на посетените страни и техните природни богатства. Глава XIX е посветена на износната търговия на Османската империя и по-специално на стоките, които се изнасят през Цариград. Излагайки общите насоки в развитието на търговията, той търси причините за нейната ограниченост.

„Слабото доверие, което вдъхва правителството, което много често е несправедливо, несигурността за богатствата на частните лица, увереността за загубата на парите, ако човекът, на когото са дадени назаем, умре на служба или бъде осъден на смърт за истинско или мнимо злоупотребление, тиранията, която упражняват всички, които имат власт, продажността на съдилищата, всичко това в Турция вдъхва такава недоверие в търговските работи, че човек дава парите си само срещу много голяма лихва и предоставя стоките си на кредит само на извънредно висока цена. Много често никаква сделка не става, ако кредиторът не получи предварително залог, превишаващ стойността на парите, които е дал в заем, или стока на кредит. Паричната лихва се е повишила поради риска: за европейците тя е от 8 до 10 на сто, за търговците мюсюлмани, евреи, арменци и гърци е от 15 до 20 на сто и 30, 40 и дори 50 на сто за турците, които са правителствени чиновници. За частните лица тя е 25 и 30 на сто, но почти винаги в градовете се иска гаранция за сигурността на кредита.

Добросъвестността не е напълно прогонена от Османската империя. Европейските търговци знаят, че селянинът изпълнява почти винаги без затруднения задълженията, които е поел, че посредникът е риб на думата си, че е рядко търговецът да не изплати дълга си...

Само с пашите и с големците трябва да се вършат сделките с плащане в брой, защото те са, които проявяват най-малката добросъвестност и които почти винаги злоупотребяват с властта си... (с. 335—336).

Няма да правя тука паралел между отделните народи, които населяват Изтока и които са подчинени на османското господство; хората, които ги образуват, са обвинени, че всички са еднакво алчни, еднакво хитри, еднакво лукави, но въпреки това изпълняват задълженията си, когато са взети по отношение на тях известни мерки... По отношение на мюсюлманите срещат се сред тях повече добросъвестни хора: може

човек да се довери на думата им. Ние бихме ги смятали като най-честните и най-почитаните от всички, ако не се показваха несправедливи по отношение на подвластното население, ако презрението, което изпитват към тях, не ги кара да потъпкват спрямо тях човешкото право, да ги унижават и да ги безчестят.

Само правителството, опиращо се на една потисническа религия, е виновно за мошеничествата на едните, за тиранията на другите, за престъпленията на всички. Гърците, арменците, евреите, лишени от граждански права, недопуснати до държавни и военни служби, чужди на религията, върху която всичко се гради, принудени да откупват всяка година главата си с един унизителен данък (харач)³⁹, под заплаха непрекъснато да загубят живота си и богатството си, слаби и без подкрепа, те са се научили още от рождение да се преструват, да отстъпват при най-малкия удар, да се спасяват от силата с хитрост, от насилието с подчинение. . .

Мюсюлманите, високомерни в своето превъзходство, безочливи към невъоръжените роби, горди, че принадлежат към една религия, която внушава отвращение към всички, които не са приети в нея; фанатици, жестоки и несправедливи благодарение на тази религия; покровителствувани в потисничеството си към подвластното население; подкрепяни от самото правителство, което се страхува от тези, които потиска; мюсюлманите биха притежавали достойнствата на прадедите си, ако бяха запазили техните нрави, храбростта им и техния фанатизъм. Но днес продажбата на всички длъжности и тяхната сменяемост прави алчни всички цивилни лица, а тирани стават всички пазители на властта. Правосъдието е продажно, защото кадиите са платили за мястото; продажността на съдиите е родила лъжесвидетелите; религиозното чувство е намаляло, храбростта се е изхабила; безнравствеността се е настанила навсякъде: смело може да се каже, че тя е достигнала своята най-висша точка в градовете. . .“ (с. 334—338).

Оливие смята, че посредничеството в търговията на евреите и арменците е правилно, защото са запознати с обичаите и езиците на страната. „Тези евреи и арменци са се натоварили с подробности, за които европейските търговци не са способни. Биха ли отишли като тях по селата да пръснат парите си предварително, за да купят на ниски цени продуктите от реколтата? Биха ли искали да получат незаконен лихвен процент от парите си? Могат ли да ги следят и биха ли направили като тях постъпки и обичайните парични жертви по отношение на пашите и на кадиите, когато трябва да се събират дълговете от лошите длъжници? Не по всяка вероятност. Е добре! Да оставим на тези евреи и арменци всички подробности на една покупко-продажба, което може да бъде изгодно само за тях,

и да се ограничим да разменяме с тях нашите произведения, за които по-добре от нас знаят да намерят купувач, които продават на дребно в градовете или които дават на селяните за сметка на техните продукти“ (с. 340).

Подчертана е ползата, която биха имали Турция и Франция от разширяването и засилването на търговските връзки. Отбелязани са ролята и значението на Цариград, който единствен в света е удобен да стане център на една обширна търговия с всички страни, ако „злият гений на турците не ги кара да задушават всяка мисъл и да парализират промишлеността, ако тяхната антисоциална религия не налагаше мълчание на разума и на философията“.

След общия преглед, направен по отношение на търговията в империята, са разгледани поотделно селскостопанските продукти, които се изнасят.

В ъ л н а

Вълната е главният артикул за износа от Константинопол и вторият за целия Близък Изток. Средно годишно вълната от Константинопол, Родосто, Дарданелите и Енос, която френските търговци изпращат в Марсилия, се оценява на 1 500 000 франка. Тази стойност надминава понякога 2 000 000. Вълната произхожда от околностите на Босфора, Пропонтида⁴⁰ и Хелеспонта⁴¹, както и от Румелия, България, Бесарабия и южните брегове на Черно море. Само месарниците на столицата доставят значително количество.

В Турция се отглеждат два вида овце, едни с дебела опашка, други с проста. Първият е по-едър, руното не е така хубаво, а опашката получава толкова много тлъстина, че тежи понякога повече от два фунта. Вълната на овцата с проста опашка от България, Бесарабия, която идва в Константинопол през Варна или през Андринопол, за да се натовари в пристанището на Енос, се цени най-много. Босненската вълна е най-доброкачествена по отношение на всички останали от Изтока: вълната се пренася на мулета и на коне в Спалатро⁴², Зера⁴³ и в Рагуза⁴⁴, откъдето по море пристига във Венеция. Вълната от Влашко и от Северна Сърбия обикновено е широко разпространена в цяла Германия.

Изобщо турската вълна има средно или лошо качество и не е пригодна за изготвянето на тънки и гладки одеяла. Но когато се отбере и се смеси с хубавата вълна от Испания и Русийон, търговците от Лангедок умеят да произвеждат лондрин първи и лондрин втори [имитация на английско сукно първо и второ качество — б. пр.], което изпращат в Марсилия и оттам във всички пристанища на Близкия Изток, където много се търсят... (с. 343—345).

П а м у к

Памук не се отглежда в Константинопол, нито по бреговете на Черно море: климатът е много студен. Само в южната и западната част на Пропонтида, в околностите на Хелеспонта се отглежда тази ценна култура. Памукът е най-изобилната стока на Близкия Изток и тази, която французите изнасят в най-голямо количество. Търговците от Константинопол изнасят годишно от Галиполи, от Дарданелите и от Енос приблизително 650 бали на стойност 125 000 франка.

Бялата памучна прежда и боядисаната в червено прежда от Адринопол не представляват важен продукт на износната търговия на Константинопол: тяхната стойност не надминава 40 000 франка, докато от Смирна⁴⁵ само в Марсилия се изнася за повече от 2 000 000 франка прежда, половината бяла, половината боядисана в червено и за 5 400 000 франка суров памук; повечето от другите пристанища доставят известно количество от тази стока.

По-рано червената памучна прежда от Адринопол се ползувала с много голяма известност, но от някое време се предпочита тази от Лариса в Гърция и тази от околностите на Смирна и от някои градове във вътрешността на Мала Азия. От известно време в нашите френски манифактури памучната прежда се боядисва с един червен цвят, поне толкова траен и хубав, както този, получаван в Турция. Червената памучна прежда от Гърция не се внася във Франция. Тя минава през Адриатика във Венеция и в Триест, откъдето се разпространява по цяла Германия (с. 347—348).

Б и в о л с к и к о ж и

Биволът е много разпространен в Ориента; с него се оре, впрягат го в каруци, върти воденичните камъни, колелата за изваждане на вода от кладенците. Той е по-силен от вола и изобщо повече използван. Макар че се чувства по-добре в блатистите места, мочурищата и по брега на реките, той се отглежда навсякъде и става по-дебел от вола.

Месото му не е добро за ядене... Рядко ориенталците го използват за храна; те предпочитат овцата, чието месо е по-крехко от това в нашите страни. Женската дава много мляко, приятно на вкус, но маслото запазва една малка неприятна миризма, с която се свиква бързо...

Кожата на бивола е по-дебела и по-здрава от тази на вола..., тежи от 80 до 100 фунта и дори повече. В Константинопол се донася голямо количество от Румелия, България, Бесарабия, Влашко, Молдова и много малко от вътрешността на Мала Азия. Кожите на биволиите са по-ценени от тези на биволиците. Те са по-дебели, по-здрави и много по-тежки. Годишно в Марсилия отиват пет-шест хиляди кожи, чието

цена едно в друго е 15 франка. В Анкона, Ливорно и Месина също се употребява голямо количество... Тези, предназначени за Марсилия и Анкона, само се насоляват, докато тези, които се пренасят в Ливорно и Месина, се приготвят и щавят с жълъда на дъба велани.

Тези кожи, приготвени и ощавени в Грас, департамента Вар, с различни вещества, между които и миртата, са много дебели, много здрави, имат зеленикав цвят и се използват от селяните за гъон, който трае два или три пъти повече от този от най-хубавите волски кожи.

Изпращат се също в Марсилия две-три хиляди кожи, волски и кравешки, които по-малко се ценят. Цената на волските кожи не надвишава 1,50 франка, тази на кравешките 1 франк. Те идват от черноморското крайбрежие (с. 349—351).

Биволски език

Пушеният биволски език, който се приготвя в Румелия, е много ценен: много се употребява в Константинопол. Всяка година се изнасят 700 до 800 парчета в Марсилия. Италианците също купуват голямо количество... (с. 351).

Заешки кожи

Заекът е толкова разпространен в цяла Мала Азия, Румелия, България, че го ловят за кожата му и я изпращат от Адринопол, Бруса и Константинопол само за Марсилия от 300 до 400 бали, оценени 400 000—500 000 франка.

Митото в Близкия Изток, вземано от стоките за износ, се плаща от продавачите; но тъй като в една бала се поставят понякога кожи, получени от много хора, митничарят среща трудности при събирането на таксата. За да престанат оплакванията до Портата и караниците, на които търговците били изложени, било решено по времето, когато посланик бил господин Де Сент Прист, че занаятчиите купувачите ще плащат митото, една пара или едно су оката... (с. 351—352).

Сахтияни

Фабриците за сахтияни в Галиполи, Дарданелите и в някои градове в Мала Азия са най-известните в Близкия Изток. Те обработват кожата на козите и пръчовете, заклани в столицата, и тези, изпратени от Румелия и от вътрешността на Азия. Почти всички градове в Турция произвеждат сахтияни, защото употребата им е навсякъде голяма. Както е известно, турците се обуват само със сахтияни: черните и моравите се употребяват от евреите и арменците. Гърците ползват обикновено червените: този цвят е също на еничерите и на простолюдието. Богатите мюсюлмани, мъже и жени, всички са обути в жълто. Жълтото е строго забранено за зависимото население, за

гърците, арменците и евреите; само тези измежду тях, които се числят към легаците или консулствата на чуждите сили или които са специално покровителствувани с берат, могат да се украсят с този привилегиран цвят. . .

Обикновените сахтияни се продават 2,50 франка парчето. Френските търговци изпращат годишно от Константинопол хиляда и двеста до хиляда и петстотин. Другите европейски народи купуват също, но малко количество.

Според инструкциите, които получихме преди заминаването, ние направихме известни усилия да научим използваните начини за изготвянето и боядисването на сахтияните, ние предлагаме пари, за да ни позволят да проследим извършваните манипулации във фабриките, но срещнахме навсякъде такава съпротива, за която не предполагахме, че турците са способни. . . Въпреки че влизахме много пъти във фабриките им, беше ни невъзможно да научим дали красотата на източните сахтияни се дължи на качеството на използваната кожа или на начина на обработване (с. 352—354).

К о п р и н а

Преди вълненията в Персия кеврани донасяли в Константинопол и в Смирна много коприна от Гуилан, Шивран и от Азербайджан, която французите и англичаните бързали да закупят; от известно време тази коприна отива по Каспийско море в Русия, а една част минава оттам през Балтика в Англия. . . Днес в Константинопол е известна само коприната от Бруса, Адринопол и България. Тази от Бруса е повече и е по-ценена. Тя е почти цялата бяла, конецът е фин, много гъвкав. Тази коприна снабдява многобройните манифактури в града, тези в столицата и тези в Хиос; изпращат чак в Алеп и Дамаск и въпреки това се изнася всяка година за 200 000 или 300 000 франка. . .

Околностите на Никомедия⁴⁶ и Ниса⁴⁷ и цялата област, разположена между Олимп и Пропонтида, са покрити с бели черници, отглеждани грижливо и с разум. Жителите предпочитат да ги оставят дребни, за да могат по-лесно да обират листата им.

Коприната от Адринопол и от България е почти цялата бяла и по качество се доближава до тази от Бруса. От няколко години тя изобилствува и особено откак много жители от Бруса са дошли и са засадили черници и се занимават с бубарство. . . (с. 354—356).

В о с ъ к

Голямо количество восък идва от всички брегове на Черно море, Пропонтида и Хелеспонта, а също така и от Румелия, България, Влашко, Молдавия, та френските търговци, устано-

вени в Константинопол, изпращат всяка година за 300 000 франка. Изпраща се също в Генуа, Ливорно и Венеция. Англичаните и холандците също купуват; между другото се употребява много восък и в гръцките и арменски черкви и във всички частни къщи, особено през рамазана.

Б а к ъ р

Голямо количество бакър се получава от мините, намиращи се на юг от Требизонд, в околностите на Токат и на много места в Мала Азия. Турция с този метал заплаща една част от стоките, които получава от Индия. Всяка година от Константинопол, Смирна и пристанищата на Сирия се получава в Марсилия на стойност 12 000—13 000 франка. Изпраща се също много в Италия, а турците го използват много за оръдията си, които всички са медни, за домашни съдове, мангали, свещници и други.

В Марсилия се донасят за стойност 5000—6000 франка бакърени джезвета, направени в Требизонд и в околностите на този град... (с. 357).

К о ж и

Най-хубавите кожи идват от Русия и от Полша; а също така и от Грузия, Черкесия, Крим, Влашко и от цялата северна част на Черно море. Най-ценени са кожите на черната лисица и на самура. Цената на първите не е достъпна за обикновените хора, вторите понякога стигат до 2000 или 3000 франка едната... (с. 358).

К о н с к и в л а к н а

Конският косъм е артикул, който годишно възлиза на 4000 франка. Идва главно от България и Бесарабия.

Ж и т о

Османското правителство, което познава повече от всяко друго правителство колко е опасно да бъде оставено населението без продукти, открай време винаги се е грижило да снабдява столицата и да прави дори жертви, когато е трябвало, за да остави хляба на ниска цена; преди управлението на Селим оката е струвала само три пари. Но откакто правителството въвежда необмислено монопола на зърнените храни, оката се продава пет-шест пари; населението роптае, то смята, че е добре управлявано само когато цените на продуктите от първа необходимост са много умерени.

Житните райони са задължени да доставят в столицата на свои разноски известно количество, цената на което се определя и се плаща от Портата според реколтата и обстоятелствата.

Правителството изпраща също комисари във Волос, в Солун и в някои други околии на Гърция за купуване на жито. Ферманът, който определя цената; и количеството, което трябва да бъде предадено, се чете публично в мекемето и собствениците трябва да се съобразяват, всеки според размерите на своя имот. Комисарите поемат всички разноски по прибирането на житото, пренасянето и други до Константинопол срещу известна печалба: например ако имат заповед да купят кило то за 50 пари, получават 70 и така нататък съразмерно. Те винаги получават предварително необходимите пари за покупката, която им е заповядано да направят.

Правителството определя също цената, според която хлебарите и частните лица трябва да купуват житото, което то им раздава, оставяйки си един приход от 50—60 на сто. Уверяват, че приходът от този монопол годишно достига десет хиляди кесии или 10 000 000 наши франка.“

Оливие се спира на качеството и вида на хляба, произвеждан в Константинопол.

„Житата от Румелия и България и всички, които се произвеждат в изобилие в околностите на Дунава, се смятат за много по-добри по качество от всички останали в Османската империя; ценят се много и тези, които идват от Крим и Таганрог, разположен в устието на Дон. Тези от Волос, Солун и Пелопонес се смятат за второ качество; след това идват житата от Сирия и Кипър. Египетското жито се смята за най-долно по качество.

Въпреки че износът на жито е забранен, но понякога се намира начин това да става с един или повече натоварени кораби, идващи от западните и северните брегове на Черно море в Дарданелите; товарят също в Родосто, Троя⁴⁸, във Волос и в Еноския залив. Може да се набави жито от Египет, Сирия, от анадолското крайбрежие и в някои места на Пелопонес, но винаги трябва да се правят парични жертви и да се вземат необходимите мерки да не се дразни населението и да не се досажда на Портата. . . (с. 359—363).

Хранителни продукти

Константинопол получава от Филипополис голямо количество ориз, който се цени по-малко, отколкото този от Египет. . . Черешите, сливите, крушите, ябълките се носят всеки ден от южното крайбрежие на Черно море, също и кестените, лешнициите и орехите. Кайсиите, прасковите, гроздето, смокините, тиквите, краставиците, дините, младите тиквички, патладжаните и различните други зеленчуци идват от съседните села, от крайбрежието на Пропонтида и от западната и южната част на Черно море. Остров Хиос доставя портокали, лимони, нарове и сушени сливи; доставя също сладко от цветята на розата и портокала, употребата на които е много разпространена в Турция. Най-

хубавите сухи смокини идват от Анадол; тези от Архипелага са обикновено изсъхнали и имат малка стойност. Сухото грозде се доставя от околностите на Смирна... Митилин доставя солени маслини, които заедно с хайвера и солената риба са основната храна на гърците, арменците и евреите. Нахутът и царевицата, които се отглеждат навсякъде, се смилат на брашно или се изпичат; жените и децата имат почти винаги в джобовете си.

От всички брегове на Черно море докарват мед, масло и лой. Първото се доставя също от Гърция и някои острови на Архипелага; консумацията на второто е толкова голяма, че правителството следи да се докарва отвсякъде: Европейска Турция и Мала Азия доставят в изобилие. Митилин и Канди⁴⁹ изпращат зехтин...

Бадемите, които идват от няколко области на Анадол и от островите на Архипелага, не достигат за голямата консумация в столицата... Сирия и Анадол изпращат в голямо количество борови ядки, които ориенталците слагат в повече от техните яхнии и от които със захар правят сладкиши, които много се търсят. От Дамаск идват сухи кайсии, много сладки, които също се слагат в яденето или се ядат варени като компот.

Египетските фурми и алепските фъстъци са много скъпи и не са достъпни за населението; последните са само за децата и за богатите жени...

Най-хубавото сирене в Близкия Изток е от Канди, донесят много от България, Влашко и околностите на Пропонтида. Обикновено то е недоброкачествено и не се цени много, защото не е направено добре и защото е обичай да се отделя маслото от млякото, предназначено за сирене. Югуртът, или киселото мляко, не се харесва на чужденците; но това е здрава храна, с която бързо се свиква и която после се употребява с удоволствие; много е разпространено в целия Ориент.

От северното крайбрежие на Черно море идва много голямо количество хайвер и солена риба. Хайверът не е нищо друго освен яйцата на моруната, посолени и наблъскани в големи бурета. Консумацията в Константинопол и във всички градове на империята е огромна. Най-много го употребяват гърците и арменците поради техните пости. Евреите също много често го използват за храна, защото е по-евтин. Употребяват се също разни солени риби, едни от които идват от Черно море. Тези от Черно море са нарязани на ленти, солени и изсушени...

В Константинопол под надзора на Портата има едно грамадно заведение, където много работници са заети с печенето и стриването в големи мраморни хавани на арабско кафе. Раздават го на прах на кафеджиите и на турските тър-

говци в града според тяхното искане. Частните лица имат също възможност срещу малка такса да носят тук кафето си за печене и стриване; забранено е под заплахата от тежки наказания да се смесва моката с американското кафе, което е по-евтино и по-малко се ценя от другото. Това не пречи само от Марсилия да се доставя в столицата всяка година за по един милион наши франка. Вярно е, че в България, Бесарабия и придунавските страни се предпочитат кафето от Америка пред това от Йемен и повечето от него се доставя в тези страни през Константинопол.

Кафето мока се доставя от Александрия всяка година с кораби на султана... По същото време се доставя голямо количество захар от Египет, която населението предпочита пред европейската, защото е по-евтина и по-сладка...

За горивен материал се използват дърва, доставяни от южната част на Пропонтида и от крайбрежието на Черно море, от Босфора до Синоп. От същите места се получават въглищата, строителният и дърводелският материал... Портата получава също строителен материал от Молдавия, който се товари от Галас⁵⁰... Износът на дървен материал, подходящ за строеж на военни кораби, е строго забранен... Южното крайбрежие на Черно море доставя също много катран, лен, коноп за строежа на кораби в Синоп и за арсенала в Константинопол. Лен и коноп се изнасят също от Влашко и Молдавия“ (с. 363—371).

В последната двадесета глава на първия том е засегнат въпросът за ролята и положението на преводачите, т. нар. драгомани, и на френските търговци в Близкия Изток.

Във втория том на пътеписа са събрани интересни сведения за положението на гръцкото население на островите, за данъците и административното устройство, за търговията, природните богатства, миналото и бита.

Но о. Хиос Оливие и Брюгьер прекарват три месеца. Силно впечатление им правят жителите на острова в сравнение с гърците, които са наблюдавали в Цариград. „Помислих, че съм в друга страна; видях гърка, приведен под игото на найужасния деспотизъм: той беше хитър, груб, плах, невежа, суеверен и беден. Тук той се ползува с някаква сянка на свобода: той е честен, учтив, смел, работлив, остроумен, образован и богат. Не срещам тук тази смес от гордост и низост, която характеризира гърците от Константинопол и в по-голямата част от Близкия Изток; боязливост, малодушие, причинени от един вечен страх, лицемерна набожност, която не възпира никакво престъпление“ (с. 10).

Оливие отбелязва, че паричните глоби в Османската империя представлявали неизчерпаема мина в ръцете на опитен и слабо чувствителен управител, но в Хиос управителите се

страхували от султанката и от местните началници на общините, За разлика от всички останали земи в империята, обременени с ежегодни данъци, плащани на агите, земята в Хиос запазила със специална заповед на Сюлейман I всички привилегии, с които се ползувала по време на генуезкото господство. „Една от най-добрите привилегии на хиосците, която служи като дига срещу пороя от турски съдебни неправди, е, че имат нотариуси от тяхната религия, чиито документи на гръцки се зачитат от турците. . . , да избират помежду си петима първенци, назначението на които е да защитават твърдо валидността на тези документи и да разглеждат споровете от граждански характер. . . , да разхвърлят и събират данъците, да внасят събраната сума в касата на мухасила. . . “ (с. 121—122).

В най-многолюдната част на острова се отглеждала дъвка, предназначена за сарая на султана. Жителите на селата, които доставяли дъвката, признавали за началник само агата, който събирал този продукт. Освен това тези селища се ползвали и с рядката привилегия в Османската империя да ползват камбаните на черквите си при религиозни служби, за свикване на общинските събрания, за отиване на работа и при други случаи. След Хиос най-привилегированият остров, който посочва Оливие, е Тинос⁵¹. За да не изпрацат турските аги чокодари за събирането на данъците, жителите се договаряли с тях и им изпрацали парите с най-голяма точност, „така те избягват разходите, които този агент ще им причини, и изнудванията, които би извършил в качеството си на мюсюлманин, облечен с власт“ (с. 150).

Трудолюбивото население на о. Хиос живеело сравнително добре, макар че на пръв поглед това не се забелязвало. „Тук, както навсякъде в Османската империя, дълъг и нещастен опит е научил подвластните, че не трябва много да показват благосъстоянието си и богатствата си: не само таксите веднага биха се увеличили, но алчността на някои офицери на Портата би била задоволена с разоряването на всички жители. Турците позволяват на неверниците да живеят, стига да се оставят да им се вземе всичко, което надвишава най-необходимото за тяхното съществуване“ (с. 182).

Земите на о. Крит принадлежали на султанските джамии, на султанката-майка, а повечето от тях, под името маликиане-агаси, били давани на агите. „Всички собственици гръци или мюсюлмани плащат на агата, на джамията или на султанката една седма от реколтата. Те също са принудени да носят маслините в мелниците, които само агите имат право да строят. . . Полицията принадлежи на агата: той назначава за това един субашия, мюсюлманин като него, второстепенен тиранин, винаги по-алчен, по-несговорчив от своя господар. Доносчик за всичко, което вижда, за всичко, което чува. . . , досаден ин-

квизитор и на съдбата на всички. Непрекъснато зает да разединява жителите, да подбужда враждите между тях. Субашията е най-големият злосторник, който турската политика е създа-ла за нещастieto на гърците. Агата го използва, са да на-казва най-малките грешки, истински или мними, с произволни глоби, затвор и често с бой с тояги. . . Никои гърк не може да се ожени без разрешение на агата, разрешение, което трябва да се купи с подарък, като например овца, агне, няколко ко-кошки. Ако хубавицата се хареса на агата, той я задържа по-някога за себе си, без някой да смее да му се противопостави. Тоягата е готова винаги да удари упорствуващия гърк, не-щастие очаква смелия, който би се оплакал от пашата на Пор-тата! Ще заплати с богатството си, а често и с главата си та-кава постъпка.

Ако се случи убийство в селото или в околностите му и виновният не се открие, агата трябва да плати на пашата една сума, която събира от всички жители. Той запазва една част за себе си: такъв е обичаят в Турция, никога пари не минават през ръцете на човек, без той да не запази една част за себе си. Таксите тук са винаги произволни и повече или по-малко значителни според населението и благосъстоянието му. Ако този, който е намерен мъртъв, е мюсюлманин, исканата сума е извънредно голяма, тъй като религията е била оскър-бена в лицето на един от нейните членове. Освен това подоб-но убийство винаги е последвано от смъртта на много гърци. Роднините и приятелите на убития считат за свой дълг и чест да убият на свой ред първите жители, които срещнат; и въпреки че законът не им позволява това и трябва дори да ги накажат, общественото мнение винаги ги оправдава. Ако гър-кът е извършил тежко престъпление или е обвинен в такова, което е почти едно и също, пашата се намесва, изисква винов-ния, за да го съди и осъди. Затова той трябва да се обърне към агата, който го предава веднага или го защитава дори след присъдата. Гъркът се оправя със случилото се, уреждайки въпроса с агата, или прави жертви за него и за пашата. Този, който не притежава нищо, плаща с главата си; този, който има нещо, е непрекъснато изложен да го изгуби, както се вижда: това зависи от волята на агата и често също от тази на субашията. Човек се съмнява, че агата, който притежава всички средства, които законът на по-силния е вложил в ръ-цете му, няма да злоупотреби и да притеснява нещастните се-ляни. Например той купува на ниски цени техните продукти (с изключение на виното), които обикновено заплаща след продажбата и получаването на голяма печалба.

Всичко, което казах, се отнася до гърцките села, подчине-ни на агите. Тези, които принадлежат на джамии или на сул-танката-майка, са по-малко изложени на притеснения. Селя-

ните могат да се оплачат на султанката и на инспекторите на джамните, заинтересувани да ги покровителствуват срещу агентите, които изпълсуват за събирането на данъците. Турските села, също както и гръцките, са подчинени на полицията на агата. Собствениците също плашат, но те са освободени от **безплатната работа**, а агата би бил свален от длъжност и наказан, ако всички жители заедно се оплачат на пашата или на Портата от някоя възмутителна неправда...

Така се управлява днес островът, който толкова дълго процъфтявал по време на законите на Минос..." (с. 302—306).

За състоянието на земеделието и занаятите на острова Оливие пише: „Далеч от наказанията на турците и покровителствувани от привилегиите, гръците от островите на Архипелага, сигурни, че могат поне до известна степен да се ползват от плодовете на труда си, обработват нивите или се занимават със занаятчийство с желание и разум. Но в Крит селяните, изложени непрекъснато под заплахата реколтата да им бъде отнета от пашата, да бъдат оскърбявани и ограбени от всеки еничерин, не са склонни да получат с повече труд продукти, които после ще отидат в ръцете на тези, които те имат причини да мразят.

Полетата, които обработват..., от ден на ден запустяват, маслината загива, лозата изчезва... Занаятите са почти нищожни в гръцките селища, подчинени на агите. Със страх се изработват груби платове и прости сечива за оран. Жените са почти винаги заети да изкърпват старите парцали, които те и мъжете им носят, докато могат. Когато се обличат в нови дрехи, те избягват ярките цветове и по-скъпите платове. Те знаят, че дрехите им ще бъдат отнети от субашията или от някой друг турчин и ще бъдат изложени дори на поругание...

Турските села не са толкова бедни, колкото гръцките, защото селянинът е по-сигурен за своята собственост и може без страх да я подобрява с всички средства, които са в негово разположение. Освен че таксите, които плаща, са по-ниски, освен че е свободен от поголовния данък, рядко се допуска неправда спрямо него... Въпреки тези преимущества нито земеделието, нито занаятите процъфтяват. Включени почти всички като еничери, те разчитат на изнудванията, които вършат по отношение на гръците. Човек би казал, че подобно на грабливите и мързеливи стършелите турците са се настанили в чуждата земя само за да консумират, безгрижно и без труд, необходимите продукти за съществуване, които другите получават от земята чрез труда си и занаятите. Характерът на тези чужденци е така ярко изявен, че човек ги среща навсякъде същите в която и част на империята да отиде..." (с. 360—363).

Увод, подбор и превод: *Л. Генова*
Коментар: *П. Коледаров и Б. Цветкова*

¹ G. A. Olivier, Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la République, Paris, an 9 1801. . .

² Т. I—II. Voyage à Constantinople, aux îles de l'Archipel et en Crète. Paris, an 9, 392 p., 377 p.

³ В превод на български са дадени някои откъси от първия том на пътеписа, съдържащи главно сведения за икономическото и политическото положение на Османската империя: Н. Милев, Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в., Сп. БАН, 1913, кн. 3, с. 1—71.

^{3a} Фанариотските гръцки семейства.

⁴ Оливие нарича гръци всички християни в Османската империя от традиционната в Турция категоризация по религиозния принцип съобразно с това, че всички християни на Балканите били под църковната юриспруденция на Гръцката патриаршия.

⁵ Н. Милев смята, че изчисленията на Оливие не са много точни и прави сравнение с други източници, вж. пос. съч., стр. 11.

⁶ Става дума за спахите.

⁷ Град на малоазийския черноморски бряг.

⁸ По името на града Мундания на малоазийския бряг на Мраморно море. Заливът в действителност е по-близо до Босфора, отколкото до Дарданелите.

⁹ Остров Митилин или Лесбос.

¹⁰ Има пред вид земите по Северното Причерноморие, населени по това време с черкези.

¹¹ Страните по северноафриканското крайбрежие.

¹² Главният адмирал, капудан-паша, наричан от Оливие капитан-паша.

¹³ Барон Дьо Тот.

^{13a} По летоислението въведено след Великата френска революция — декември—януари 1797—1798 г.

¹⁴ Днес Йешилкьой, Турция.

¹⁵ Градче на европейския бряг на Босфора.

¹⁶ Делин (срв. показалеца в края на тома).

¹⁷ Държателите на спахлъци — служебни феодални владения с годишен доход заемите от 20 000—100 000 акчета, тимариотите — до 200 000 акчета.

¹⁸ Сиялхдари — първоначално дворцови служители, натоварени със задължението да носят султанския меч и да се грижат за изправността на султанското оръжие.

¹⁹ Чокадар — служител в султанския двор, в личните султански канцеларии.

²⁰ Австро-руско-турската война 1787—1791 г.

²¹ Главнокомандуващ.

²² Тоест с Австрия.

²³ Тоест австрийската.

²⁴ Аяни — турски първенци, които турската власт използва до XVII в. в помощ на органите на местното управление.

²⁵ Мухасил — събирач на данъци.

²⁶ Бейлербей на Кютахя, град в Западна Мала Азия.

²⁷ Оршова, Румъния.

²⁸ Силистра.

²⁹ Хърсово, Румъния.

³⁰ Улема — мюсюлмански законоучители, специалисти по теология и юриспруденция.

³¹ Казаскер = кадъаскер — върховен съдебен началник в Османската империя. Кадъаскерите били двама, един за Румелия и един за Анадол.

³² Стамбол ефенди — става дума навярно за Istanbul agasi — комендант на аджеми огланите, натоварени с полицейски функции в града (R. Mantran, Istanbul pendant la deuxième moitié du XVIIe siècle. Paris. 1962.

³³ Мютеселим — управител на град, заместник-началник на вилает или санджак и местен събирач на данъци.

³⁴ Бейлербей — военноадминистративен управител на бейлербейство.

³⁵ Санджакбей — военноадминистративен управител на санджак.

³⁶ Туг — качул от косми на конски опашки. На всеки паша се давали различен брой тугове според ранга им.

³⁷ Град Битоля, Македония, Югославия.

³⁸ Джебе — брониран конник. Всеки спахия бил длъжен да екипира и поддържа определен брой конници според размерите на доходите от лена си.

³⁹ Поголовният данък на немюсюлманското население — джизнето.

⁴⁰ Мраморно море.

⁴¹ Дарданелите.

⁴² Сплит, Югославия.

⁴³ Задар, Югославия.

⁴⁴ Дубровник, Югославия.

⁴⁵ Измир, Турция.

⁴⁶ Измид, Турция.

⁴⁷ Ниш, Югославия.

⁴⁸ Има пред вид Северозападна Мала Азия, където е била древната Троя и областта Трояда.

⁴⁹ Крепост и град на о. Крит.

⁵⁰ Галац, Румъния.

⁵¹ Остров Тинос от Цикладската група.